

להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי

שמא יהודה פרידמן

הקדמה

המאמר דלהלן מורכב משני חלקים. חלקו הראשון הוא הרצאה שהושמעה בכנס השנתי התשיעי לחקר הספרות התלמודית באוניברסיטת בר-אילן (שהוקדש לזכרו של פרופ' אברהם ווייס ז"ל, סיון תשנ"א). היא באה כאן כדמותה וכלשונה, בתוספת הערות, הכוללות לפעמים הרחבת הדיון מזה שאפשר לבוא בהרצאה. חלקו השני של המאמר ממשיך את נושא התהוות הגירסאות, בעקבות מאמר בנושא דידן מאת ירחמיאל ברודי. את עיקר דברינו ייחדנו לבדיקת דגמים שונים להסבר שינויי הגירסאות, שהרי קביעת הדגם היעיל ביותר היא היא עצם ההוכחה ועיקר הראיה בתחומנו. וכבר לימדנו רבנו הרמב"ן (בהקדמה לספר המלחמות): "כי יודע כל לומד תלמודנו... שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבונות התשבורות ונסיוני התכונה... ונשים יתרון הכשר לבעל דינה מפשטי ההלכות והוגן הסוגיות, עם הסכמת השכל הנכון, וזאת תכלית יכולתנו, וכוונת כל חכם וירא אלקים בחכמת הגמרא".

חכמי הדורות כבר התלבטו במושגי היסוד של שינויי הגירסאות, אם לפנינו טעויות ושיבושים מחד, תוספות ותיקונים מאחרים מאידך? או שיש להקדים התהוות השינויים, כשרידי עריכה אחרת, או כשרידי הניסוחים החופשיים מלפני קביעת עצם לשון הסוגיות? ואיזו צורה לבש התלמוד בהתהוות השינויים, או קביעתם של שינויים קדמונים? ואם כנוסח מוגמר וקבוע במלותיו, הרי כאילו מכאן ואילך אין לך אלא "העתקה", וכיצד יכול ויתהוו שינויים של ממש אצל מעתיק, שאין מקומו אלא להעתיק מה שלפניו. מצד אחר, אם נקדים את הכל לעידן הגמישות, מנין הקבע, המשמש עם הגמישות בכפיפה אחת? דומה שעל מדוכה זו כבר ישבו גאוני בבל. ולא דווקא מנקודת המוצא של ביקורת הנוסח, ושמא מפאת סמכות התלמוד ומעמדו. הנטייה שבדברי הגאונים היא: העמדת הלשונות השונים בערך שווה, עד כמה שאפשר. אין כאן מוקדם ומאוחר, נכון ומוטעה, אלא כפל העניין במלים שונות, ו"היא היא".

עבודתנו מתבססת על בבא מציעא, פרק השוכר את האומנין, ופירוט מלא של הדוגמאות וניתוחן ימצא בתלמוד ערוך, כרך הנוסח, העומד לצאת לאור אי"ה. הדגם היוצא מבדיקת השינויים בפרק זה מורה על קבע וגמישות המשמשים בכפיפה אחת, מסירת נוסח קבוע, שהוא עוד פתוח לשינויי לשון וסגנון מכוונים, וכפי שידוע ומוכר מספרויות אחרות. דגם זה חושף תהליך של שיפור ופיתוח, אבלוציה של מינוח, סגנון, ולשון הסוגיה. והתהליך הזה

קשור לתכונות מפורשות וחוזרות, שאפשר למיין אותן, ודרכיהן לעמוד על קביעת הגירסה המקורית, ולעקוב מקרוב אחרי שלבי פיתוחיה, מגמתם ומשמעותם ועל-פי הקטגוריות האלה, ההולכות ומתבררות, יש לבחון שינויי גירסה במסכתות אחרות. וסביר — ועל כך יש לעסוק במחקרים מקיפים ושלמים — שגם בהם נמצאים שלבי פיתוח: מקורי ומשופר.

דגמים להתהוות הגירסאות

בשנת תשמ"ג נתפרסם על ידי מחקר קטן, על אילן היוחסין של נוסחי כבא מציעא, מחקר שהיה מבוסס על הרצאה משנת תשל"ח,¹ לרגל מלאות שמונים שנה להג"ש ליברמן, זכרונו לברכה.

באותו מחקר עסקתי בעיקר בחמישה-עשר חילופי גירסה בלבד. ברם, כבר מתוכם, היה ברור למדי ששינויי הגירסה בפרק השישי של ב"מ משתלשלים ויורדים לשני ענפי מסירה קדומים של הפרק. כינתי שני ענפים אלה על-פי מייצגיהם שלפנינו, הלא הם ענף פירנצה-מינכן מזה, וענף גניזה-המבורג מזה. שאר הנסחים (כלומר, כתב-יד או דפוס) גורסים עתים כענף זה ועתים כענף זה.

כיצד נתהוו שינויי גירסה אלה? באותה שעה סידרתי את ט"ו החילופים במיון מודרג בין אלה הנראים כחילופי ליטנאות קמאיות מקצה אחד, עד אלו הנראים תוספת לשון ופיתוח מאוחר מן הקצה השני.

היום, בסיום העבודה על פרק זה, הסיכום מראה שט"ו החילופים אינם אלא מדגם קטן, ולאמיתו של דבר הפרק רצוף חילופי גירסה בין שני הענפים הקדומים, כמעט בכל שורה ושורה, והם בערך 250 במספרם.²

התופעה הזאת, של שני ענפי מסירה קדומים שבמסכת דידן, הזכירה לרבים את גילוי המפורסם של פרופ' א"ש רוזנטל ז"ל לגבי מסכת פסחים, שבה מצא שתי מסורות קדומות — האחת קרא הוולגטה, או פסחים שלנו, והשני קרא לישנא אחרינא, או נוסח עתו.³ הרא"ש רוזנטל הוא החוקר הגדול של ענייני גירסאות הבבלי במאה שלנו, ומצודתו היתה פרושה בתחום זה, כמו בתחומים אחרים שעסק בהם, על דורות שלמים של תלמידיו דאז וחוקרים רבים, עד עצם היום הזה. הוא קבע דרישות מחמירות בתחום זה, והציב דגמים

1 ראה להלן, קיצורים ביבליוגרפיים. ב"אילן-היוחסין", עמ' 96-104, ערכתי סקירה קצרה על התייחסותם של חוקרים לשינוי הגירסאות בבבלי, המתחילה ונעוצה בהשקפה ראשונית ושכיחה, המבחינה בין "מתוקן" ל"משובש" בלבד, וכל שינוי אפוא לגריעותא, קלקול והפסד לנוסח המקורי. על הרשום שם אוסיף כאן מעט הבאות והפניות נוספות. עיין בהערת המהדיר הארוכה והמופלאה בתולדות רש"י של צונץ, מהדורת ר"ש בלאך, ורשא, תרכ"ב, לג ע"ב ואילך, שנכנס לעובי הקורה של כל ענייני ביקורת הנוסח בכל רחבות ספרותנו, הכל על רגל אחת. וכתב שם: "גם בספרי חז"ל שינוי נוסחאות אם בסכות אותיות הדומות במבטא... או הדומות במכתב... אולם מלבד כל אלה חלו גם יד יד זרים אשר אם בצדיה או בשגיאה שינו והחליפו הוסיפו וגרעו, עד כי בסבתם ובסכות הנוכרות לא ימצא כמעט עמוד שלם בתלמוד... לא יהיו בו גירסאות ונוסחאות שונות" (לד ע"ב-לה ע"א), עיין כל לשונו הרהוטה בכל המקצועות. א"ה ווייס כתב: "כי ראינו שלא היה התלמוד נשמר בסיג המסורת והן חלו בו אלפי אלפים ידים עסקניות אמונות ושאינן אמונות מגיחים ומפרשים ומעתיקים" (תולדות רש"י, עמ' 23). וראה במבוא של ח"י קאהוט לערוך השלם, עמ' V.

2 ראה חיבורי, תלמוד ערוך, ב"מ פ"ו, כרך הנוסח: מדור הנסחים, ובמבוא.

3 Enelow 271 = (היום: בית-המדרש לרבנים באמריקה, Rab. 1623); n = Columbia University, X893 T141; 1 = מינכן 6.

מפורשים בנידון, בשלוש הרצאות שנשא לציבור החוקרים, אשר חומר מהן נכלל בסדרת מאמרים שיצאו לאור בשנים האחרונות.⁴

טבעי היה אפוא, בהיגלות ענפי מסירה במסכתות אחרות, וב"מ בתוכן, שהיו המעיניים מתייחסים אליהם לאור התפיסות שרוזנטל הנחה, ורצו להכניסם בגדרים שהוא הגדיר, ועל-פי הגדרים הללו רצו להבין פרטי הגירסאות ולהכריע בבעיית התהוותן.⁵

ברם כיום, שמונחים לפנינו 250 חילופים בפרק אחד של מסכת ב"מ, שומה עלינו לבדקם ולנסות להבינם מתוך עצמם, ולראות אם גם מהם ומניתוחם יצמח דגם והסבר שיש בו בכדי הארה לעצמו, ושמא אף דגם שכולו, או מקצתו, ייובה כוחו לגבי תופעות נוסח המזדמנות בשאר המסכתות, תופעות נוסח שהן פרק נכבד בהתהוות התלמוד כולו ומסירתו מדור לדור.

בהרצאה זו אנו מבקשים לסכם בקצרה את קווי היסוד של הדגם שפיתח הרא"ש רוזנטל על-פי מסכת פסחים, ואחרי כן לתאר משהו לקראת דגם התהוות שינויי הגירסאות היוצא מבדיקת פרק השוכר את האומנין, דגם שפרטיו שונים, או בעלי דגשים אחרים, מזה של רוזנטל.

נקודת המוצא של רוזנטל בהצגת שיטתו, היתה בדברי פתיחתו של רי"ן אפשטיין למבוא לנוסח המשנה,⁶ שבה דיבר אפשטיין על חילופי-נוסחאות הנופלים בספר על-ידי טעויות במסירתו, וכנגדם חילופי לשונות מפורשים על-ידי תנא אחר.⁷ עמד רוזנטל ותמה על הגדרה צרה זו. אותם חילופי לשון מובהקים שבין פסחים שלנו לבין הלישנא אחרינא, אינם לא "הצעה של עריכה אמוראית אחרת"⁸ מחד, ומאידך "אין חילופים אלה ניתנים להסתבר

4 ראה להלן ביבליוגרפיה, ולהלן הע' 7.

5 ראה ברודי, ולהלן בדבריניו.

6 מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1-2. מענייני אותה פתיחה חוזרים שוב במבואות לספרות התנאים, עמ' 234 ואילך, ודומה ששם נוסחם המקורי. ראה להלן הע' 59 ומה שצוין שם.

7 ראה: רוזנטל, "תולדות הנוסח", עמ' 3, ועמ' 7. מאמר זה יצא לאור שנים אחדות לאחר פטירת המחבר ז"ל. כפתח המאמר צוין: "מאמר זה מורכב מרשימות של שלש הרצאות שנשא אמר"ר ז"ל: (א) בקונטרס השני למדעי היהדות, ירושלים תשי"ז. (ב) בפני האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, ניו-יורק תשכ"א. (ג) בפני האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשל"ז. צירפנו ועירכנו לשונות מכאן ומכאן... תודתנו ליעקב בוקסבוים, שסייע בעריכת מאמר מורכב זה. אברהם ודוד רוזנטל: הוא המאמר העיקרי מדברי המחבר שהוקדש לנושא דידן רובו ככולו. ננסה להלן אף להביא משאר כתבי המחבר, וכאלה שיצאו לאור בחייו.

8 "תולדות הנוסח", עמ' 28: "לפי הגדרתו של רי"ן אפשטיין היה עלינו להעמיד את ההבדלים שבין נוסח הוולגטה (פסחים שלנו) לבין זה של 'לישנא אחרינא' של פסחים בתחומם של חילופי-לשונות, של פנים אחרות, של עיבוד מסכת פסחים בבלי בידי שני אמוראים שונים... מ'שני מקורות נפרדים. כלום אפשר לקבל הכרעה זו". עמ' 30: "ואמנם מכתחילה נראה לנו, שאי אפשר לקבל הכרעתו של מהר"ן אפשטיין. 'לישנא אחרינא' של פסחים כללנו אינו תלמוד אחר מן זה שבולגאטה. שהרי, כאמור לעיל, נושאי המאמרים ורציפותם — והעיקר, הסדר והמבנה של המשא ומתן הריאלקטי המפורט בסוגיות — שווים הם, רובם ככולם בשתי המסורות". השווה: "לישנא אחרינא", עמ' טו. "מכיוון שפסקנו, שחילופי המסורות בפסחים אינם, כשיטתו של מהר"ן אפשטיין, שני 'מקורות', שני 'עיבודים' שונים של מסכת פסחים" ("תולדות הנוסח", עמ' 31). לעיל שם, עמ' 26: "אפשר יחשוב 'הקורא' שתי עריכות שונות של הבבלי נשתמרו בשני ענפי המסורת הללו. אבל לא מצאנו בכל פסחים כולה — פרט לשנים-שלשה מקומות שטעמם ונימוקם עמם — סידור שונה של העניינים בהקדמת המאוחר או באיחור המוקדם. ואף לא הבדל בקישור העניינים ובמבנה המשא ומתן, אף על פי שהרבה חילופים יש ביניהם שהם אף חילופי ענין".

בשום אופן כתוצאה של חילופי העתקה שנעשו בידי סופרים. לא זו, אלא אף זו: הם אינם גם פרי של 'תיקוני חכמים' ש'כשהם תוהים, הספרים מגיחים'."9 והכוונה (בזו האחרונה: "תיקונים" וכו') לפעילות סכולאסטית.¹⁰

מכאן ביקש רוזנטל דגם לשינויי הגירסאות שהוא מאוחר לעריכת התלמוד — שכן אין חילופים אלה לדעתו מעריכה אחרת — ומוקדם לקביעה בכתב של נוסח קפוא וקשיח, שכן לדעתו לא ייתכנו חילופים אלה לאחר שנקבע נוסח התלמוד למלותיו בכתב. בפתורנו בא רוזנטל וחילק תהליך עשיית תלמוד לשני שלבים: א — עריכתו, היא עריכת תוכנו בלבד ולא לשונו; ב — כתיבתו וקביעת לשונו. בין שני השלבים הללו, לדעת רוזנטל, משתרעת תקופה של מסירה בעל פה. הגמישות של המסירה שבע"פ היא היסוד והגורם לשינויי הגירסאות, וכשבאו לכתוב את התלמוד, כבר כתבוהו על לשונותיו וגירסאותיו, במסירות שונות ובענפי מסורת שונים. וזה לשונו של רוזנטל: "אף לאחר ש'נערך' ונסדר — מבחינת ענייניו ותכניו — נמסר עוד זמן ממושך... בהרצאה חופשית, שוטפת וזורמת, בלתי כבולה בידי 'נוסח' כתוב, בלעדי, מוגמר וקפוא."¹¹ ובהמשך: "... החכם שהציע את תלמודו הרצה אותו על פה כולו... הצעות אלה כשנקבעו בישיבה בכתב, הן הן, מן הסתם, אבי אבותיהם של הנוסחים שהועתקו והתגלגלו והגיעו גם לידינו."¹²

9 ראה להלן ע"י הע' 10. ההמשך המייד: "כיון שאין ביניהם שום הבדל ענין ותוכן" ("תולדות הנוסח", עמ' 10-11). כאן הנחה שחכמים לא יגיהו הגהה שכולה הגהה של סגנון. הכוונה לחכמים "מאוחרים", השווה: "מקורם של חילופים אלו לא יוכל להיות ב'תיקונים' מדעת של חכמים מאוחרים" ("תמורה", עמ' 324). והשווה: "אלה ושכאלה הן אפוא חילופי לשונות כבדי-משקל, שעם כל זאת אין ביניהם הפרש בעניין או בהלכה, ועל כן אינם ניתנים להסתבר בשום דרך ואופן כשינוי העתקה מתוך נוסח כתוב" ("תולדות הנוסח", עמ' 23). לשאלת "ענין ותוכן", ראה להלן הע' 14. יש להבהיר שהכוונה בהבאה הראשונה לעיל היא בוודאי לאותם חילופים שאין ביניהם הבדל עניין ותוכן, ולא לומר שכלל אין חילופים שכאלה, שהרי לעיל באותו סעיף: "לישנא אחרינא, מסורת-נוסח שונה לחלוטין. לעתים תכופות מן לשונה — ופעמים אף מן עניינה — של אותה מסורת שאנו רגילים בה". השווה הסגנון ב"לישנא אחרינא": "החילופים הם מרובים ומכריעים כל כך, עד שאי אפשר להסבירם בשום אופן כשינויי-גירסאות ('ווינטים'). ומבחינה זו ראויים לתשומת לב מיוחדת דווקא אותם שינויי-לשון שאין ביניהם ובין נוסח פסחים 'שלו' שום עניין הבדל ותוכן, ולא נחלקו על הלכה אלא על הלשון" (עמ' יד). "דווקא אותם... שאין ביניהם" והם הם השינויים שחשיבותם הודגשה (וכבר הדגשתי את חשיבותם הרבה בהרצאתי, "תולדות הנוסח", עמ' 10) = "ראויים לתשומת לב מיוחדת", והשווה "תמורה שם" (עמ' 324). "The variations are so many and so decisive that it is absolutely impossible to explain them as *variae lectiones*; that is to say, they are not paleographical differences attributable to copyists working from one master copy of the Pesahim text, just as they cannot be regarded as scholastic emendations" ("Questions", p. 18). "כ"י ששון-לונצר", עמ' 32: "וחשובים אף אותם חילופים שכיניו שתי מסורות-הנוסח שאין בהם הפרש לא של עניין, לא של הלכה ואפילו לא של מובן... שינויי-גירסא כאלה אינם ניתנים להסתבר לא כטעויות מעתיקים ולא כהגהות, הינו: תיקונים מדעת בנוסח הכתוב".

10 "תולדות הנוסח", עמ' 30-31: "אלא ש'סידור' זה 'עריכה' זו שונים לגמרי מן מה שאנו רגילים להבין במונח 'רדקציה' = עריכת ספר בלבוש לשוני מוגמר, עד שאין אחריה אלא שינויי-גירסאות בעטיים של סופרים מושבים או חכמים מתקנים".

11 ראה בערה הקודמת.

12 "תולדות הנוסח", עמ' 8. הכוונה, ש'כתוב' בוודאי מוגמר הוא, אבל אפשר שיהיה מוגמר גם ללא "כתוב", כבירשא של דבריו: "לבוש לשוני קבוע ומוצק, היינו, נוסח — כתוב או לא כתוב, אבל על כל פנים 'מונח'" (עמ' 7).

12 שם, עמ' 23.

נמצינו למדים, ששינויי הגירסאות באים מן ההרצאה החופשית והזורמת של מציעי התלמוד שבדורות טרם כתיבתו. והללו, כל איש בלשונו ידבר, וכפי שאמר אפשטיין לגבי חילופי לשונות על-ידי תנא אחר: "זה שנה בלשון אחד, והשני בלשון אחר."¹³ ברם לא כל המסכתות דומות. אשר ליחס שתי הלישנאות של מסכת תמורה, קבע רוזנטל שהשינויים בתוכן ובסדר ההצעה כה גדולים הם, שבוודאי יש לראות את שתי הלישנאות כשתי עריכות שונות של המסכת, ועל-ידי כך הגמישות והפתחות באו שם במידה מרובה.¹⁴

13 מבוא לנוסח המשנה, עמ' 2. וראה להלן הע' 59. אפשטיין אמר את הדברים לגבי "שני תנאים", כלומר: "פנים אחרות", "עיבוד... אחר" = "שתי עריכות". את התכונה הזאת, של שינויים גדולים בסגנון, רואה רוזנטל כתכונה הקיימת בתוך שינויי הגירסאות של יצירה אחת, ותלמוד אחד (ולשיטתו, ע"י "הפצה על-פה") — ועל כן דומים חילופי מסורתיו כל כך לחילופי עריכה, אף על פי שאינם חילופי עריכה כלל, אלא חילופי דיבור" ("תולדות הנוסח", עמ' 30). ובמקום אחר: "שינויי-גירסא כאלה... מעידים על קיומן של מסורות-נוסח שונות עצמאיות" ("כ"י ששון-לונצר", עמ' 32).

14 את האופי של "פנים אחרות", שיש בשינויי הגירסאות הדגשתי ב"לאילן-היוחסין", עמ' 138. שכן ראוי היה להעמיד על כך כנגד הדעה הרווחת הראשונה, שראו בכל שינויי הגירסה טשטוש וקלקול, הכל לגרועותא, לגבי הנוסח המקורי, ועל-ידי תפיסה זו לא הצליחו לעמוד על אופי זה של "אלו ואלו" הטבוע בהרבה בשינויי-גירסה (עיי' שם). ודבריו של הגר"ש ליברמן מובאים בעמ' 93 שם: "... ולפי זה אין לנו לראות בשינויי הנוסחאות שבכת"י וראשונים שיבושים ו'תיקונים' גרידא אלא לפעמים יש לנו בשינויי הנוסחאות שרידים של מסורות שונות שהיו רווחות בישיבות השונות", עיי' שם. ועיי' להלן בדברינו. אשר למקורו של האופי הזה של פנים אחרות בכא מציעא פרק שיש, כעת הובהר והושלם העניין יותר, עיי' להלן.

14 ב"תמורה" כתב רוזנטל: "...מראי לבחון אם המסקנות שעלו לי מתוך בדיקת הנוסח של 'מעין לישנא אחרינא' של פסחים כוחן יפה אף לגבי מציאותו של 'לישנא אחרינא' של תמורה" (עמ' 325-326). מקריאת דברי המחבר במאמר זה בעיון, משמע שמסקנתו לגבי שאלה זו היא ששונה המצב בתמורה מפסחים בעניין מרכזי זה.

בעמ' 328-329, כתב על לישנא אחרינא דתמורה: "לישנא אחרינא" זה מפליג הרבה בחילופי מ'עיקר תמורה' שלנו, הרבה יותר, למשל, מחילופי של מעין לישנא אחרינא' שעל מסכת פסחים... אציע כאן כמה נתונים לסוגיה, כדי שיעטרף משקלן, אחד קל ואחד כבד, ויכריע אולי במקצת את הכף כנגד שיקוליו של אפשטיין, שביקש לאחר את סידורה של אותה 'מהדורה אחרת' ('לישנא אחרינא') של מסכת תמורה עד לימיהם של 'הגאונים הראשונים או הסבוראים, ולהפקיעו על כל פנים, מכלל סידור אמוראי גינאיני — לא... מן התלמוד עצמו' — ולהפוך אותו ללשונם של גרסנים, ל'לישנא תרביצא' בלבד".

אמור מעתה, לדעת המחבר, לישנא זו אינה לשונם של גרסנים בלבד, וסידורה לפני זמן הסבוראים, מן התלמוד עצמו. במלה, עריכה אחרת. ולכן משתמש רוזנטל במונח "מהדורה אחרת" בכמה מקומות (עמ' 326: "ברם לגבי 'מהדורה אחרת' של תמורה — להלן 'לישנא אחרינא'..."). ושמה הסגנון "מעין" שהבאנו לעיל, מכוון שם לאחר פסחים לתמורה.

סוגי הנתונים שהובאו לגבי תמורה (עמ' 329-342): "ראשית... שינויים בדיבורי ההצעה" (ראה להלן); "שנית... נראין כמשתמשים בקבצי ברייתות שונים" (ראה להלן); "שלישית: פעמים מוחלף אף סידורה הפנימי של השמועה"; "רביעית: יש אף חסיר ויתיר של סוגיית תלמוד אמוראי ממש — עם מאמר אמוראי בתוכו!"; "חמישית: יש ולשונותיה של תמורה חלוקין בטרמינולוגיה הלכתית"; "שישית: יש שלשונותיה של תמורה חלוקים בהלכה ממש"; "שביעית: יש שהקבלת המסורות החלוקות, מערכה מול מערכה, מגלה לעינינו את צורת התלמוד המקורית והקדומה"; "שמינית: ואף אפשר, שדווקא ב'לישנא אחרינא' נשתמרה צורת השמועה הקדומה, שעיקר תמורה שלנו נשתמש בה". בסוף (עמ' 342-344), העמיד רוזנטל על הסגנון בתמורה לג ע"א: "והכי מותיב מכילתא אחריית", "והבאה היא זו של המהדורה האחרת של תמורה בתוך עיקר-תמורה שלנו עצמה". ומכאן: "...מי נתן לנו רשות להפקיע 'מכילתא אחריית' זו מחזקת עתיקותה האמוראית, עד שיוודע — 'וודע' ממש — שמאוחרת היא!"

ומכאן לכבא מציעא. אין ספק שכל דגם לגבי התהוות שינויי גירסאות, חייב לכלול יסוד של גמישות או נזילות, המאפשר שינויי הגירסאות, היא אותה ה-Fluidität שהזכיר רוזנטל

שלישית דלעיל, חילוף סדר פנימי, כסימן לעריכה אחרת, מזכירה ומתאימה לטיעונו של רוזנטל (עייין לעיל, הע' 8) שאין לראות כשתי הלישנאות של פסחים שתי עריכות, היות ואין למצוא בהן "סיפור שונה של העניינים בהקדמת המאוחר".

הרי עריכה אחרת משלה, ולא כיחס שבין פסחים שלנו ולישנא אחרינא דפסחים! וכך בתקציר האנגלי שצורף למאמר. of Temura is a separate recension, and not merely another version, of the tractate... the two lectiones of Temura are two recensions, the result of two separate redactions of the tractate.

מכל מקום, המחבר עצמו אינו רוצה לעשות קדמותה של לישנא אחרינא דתמורה עקרון גדול יותר מעצם היותה מוחלפת מן הלישנא שלפנינו: "כרם, אפשר שיסודו וסופו של דבר אין זה מעלה כל כך ולא מוריד אם מאוחר הוא אוהו 'לישנא אחרינא' של תמורה ואם מוקדם הוא; עיקרו של דבר וממשו: 'לשון אחר' הוא! 'ואחרינית' זו היא שקובעת" ("תמורה", עמ' 344), כלומר, אחר ושונה. אולם נזאת שווה המצב בפסחים ובתמורה, לשיטת המחבר: בשתייהן קדומים השינויים ורחוקים הם משינויי גירסה רגילים בנוסח קפוא ומוגמר, ומקורם בתקופת השינון בע"פ, אלא שבתמורה רחוקים אף יותר, והם עוד משתי עריכות.

כיצד התייחס רוזנטל לדיבורים הבאים בתלמוד בכמה מסכתות, בהצעת המונח המפורש "לישנא אחרינא", ומה מקומם של אלו בדירוג תופעות נוסח שעשה? תקציר הרצאתו של רוזנטל משנת תשי"ז (סעיף 1) עוסק בעניין "מטבעות לשון קבועות" שבתלמוד המציינות תלמוד אחר ומוחלף. הכוונה ללשונות "כמו 'איכא דאמרי', 'איכא דמתני', ודומיהן" ("תמורה", עמ' 323). ובהמשך לשונו בתקציר שם: "בצד מטבעות לשון אלה מצוי גם במקורות מספר: 'לישנא אחרינא', 'לישנא אחרינא אמרי לה', עיי"ש. ושמ בצורת לשון אלה אם 'לישנא אחרינא' שייך 'להצעת העריכה', או 'פרי תקופה מאוחרת יותר, וקדמת לי 'נוסחא אחרינא' וכו'. ובסעיף 2: 'דיונונו זה יעסוק במעין 'לישנא אחרינא' כזה, שנתגלה לי במסורת-הנוסח של מס' פסחים... החילופים הם מרובים ומכריעים כל כך, עד שאי אפשר להסבירם בשום אופן כשינויי-גירסות ('דוינטים') וכו'. מה יחסם של 'ענפי המסורת' בפסחים לדיבורי 'לישנא אחרינא' המפורשים הבאים לפנינו בתלמוד?

שאלה זו, על אף תשובתה הנרמזת שם, תבוא על תשובתה המלאה מעין ב"תולדות הנוסח" וב"תמורה". אותן הקריות של לישנא אחרינא ("גרידא") "...אינם הצעות תלמוד מקביל, שונה ומוחלף, מן ישיבה אחרת, מקור אחר, אלא חילופי גירסא בעלמא; ולעתים: חילופים מאוחרים מאוד! הם שייכים כל כולם באופן בטוח למסורת-הנוסח" וכו' ("תולדות הנוסח", עמ' 8); "...אינם אלא שינויי גרסה רגילים, שנעשו תוך מסירת הנוסח, אם בידיהם של כותבנים-מעתיקים אם מדעתם של חכמים-מתקנים. המונח 'לישנא אחרינא' שמציען, הוא איפוא רק ציון לחילוף-נוסח בעלמא" ("תמורה", עמ' 321, וראה הע' 20 שם). ועיין להלן בסוף ההערה.

על "לישנא אחרינא אמרי לה" — "אף הם אינם אלא התרחשויות — אמנם קדומות — במסורת הנוסח... אלה הם או תיקוני לשון, שנעשו מן דעת ומן כוונה, או חילופי פירוש — חילופי סברא!" ("תולדות הנוסח", שם; ועיין "תמורה", עמ' 323).

אמור מעתה, ששתי הלישנאות של פסחים, שני ענפי המסורת, קדומות הן לשלב של לישנא אחרינא ולישנא אחרינא אמרי לה שבתלמוד. הללו ("ל"א) הם מעשי כותבנים ומתקנים מאוחרים, ואילו ענפי המסורת מתורה שבעל-פה הם, ומשלב קדום יותר, לפני שהתלמוד נעשה נוסח קשיח ומוגמר. אפשר שהסגנון "מעין 'לישנא אחרינא'" ("תמורה", עמ' 324, 325; הוספתי להדגשה. ועיין להלן), כלשון שבתקציר ממש, אמור להדגיש הפרש זה.

מכאן נבוא לסכם מדברי המחבר שלבים של התהוות נוסח התלמוד, על-פי הדגמים שהציב לאותו שלב — "שלבים", ולא דווקא כל השלבים. 1 — לישנאות של תמורה, שהן עריכות שונות של תלמוד, כעין שני אמוראים. 2 — הלישנאות של פסחים, שתיהן מעריכה אחת, אבל כעין לשונם של שני מציעים קדומים. "The differences... must have arisen... at least as early as the Gaonic period" ("Questions"). "התלמוד הבבלי... נמסר עוד זמן ממושך (אני משער משום כמה נימוקים, עד לתחילת המאה התשיעית לפחות) בהרצאה חופשית" וכו' ("תולדות הנוסח", עמ' 7-8). "מקורם של חילופים

"(תולדות הנוסח", עמ' 7), על-פי לשונו של נ' בריל. כרם כב"מ, על אף מציאותם של חילופים רבים בין הענפים, הרי רוב הנוסח, סדרו, תוכנו ולשונו, נמצא זהה וקבוע מלה במלה בין שני הענפים. השינויים אינם כאלה שיש בהם הצעות שונות של מבנה הסוגיה, או לישנא אחרינא של סוגיות מוחלפות הדומות לשתי עריכות. הם באים בהקשרים קצרים ומצומצמים של מלה אחת, או שתיים או שלוש, וכל שאר הלשון שמסביבם זהה וזהו מוחלט בין שני הענפים. ומכאן, לא רק שאינם דומים לחילוף לישנאות (כבתמורה), גם אינם דומים למסירה שבע"פ זורמת ושוטפת. אי לכך, אי-אפשר להסתפק בדגם שכולו פתוח ונזיל, או שמדגיש ומדגים את הצד הנזיל במיוחד, אלא צריכים אנו לפרש כיצד ידורו הקבע והשינוי בכפיפה אחת. הדגם חייב להיות כזה, שהוא מסביר, בצד אחד, קיומו של טקסט קבוע וקשיח, ומצד שני, פתיחותו לשינויי לשון מפליגים ומבוררים בין שני ענפי מסירה קדומים.

יותר סביר אפוא לבקש את הדגם בטקסט שהוא אמנם קבוע ומונח, אבל בו בזמן לא סגור וחתום, אלא פתוח וגמיש, אפילו בפני שינויי לשון מפליגים, שיש ביניהם לפעמים אף הבדלי משמעות ותוכן כל שהם.

ובכן, שאלת השאלות, בעל פה או בכתב? כרם שאלה זו, הרי היא גדולה ומכובדת בפני עצמה, ואיני רוצה להכריע בה כסניף לדיונונו כשינויי גירסאות ועל גבם, אלא ראוייה שאלה זו לכל כובד הטיפול בפני עצמה. לצרכינו נסתפק באפיון הזה: טקסט שהוא בבת אחת קבוע ומונח, ובה בשעה פתוח וגמיש, כאש מתלקחת בתוך הברד. הא כיצד? — בין בעל פה, בין בכתב, ובין ביחסי הגומלין שביניהם.¹⁵ בין בעל פה, בשעה שהרצאה אינה זורמת

אלו לא יוכל להיות ב'תיקונים' מדעת של חכמים מאוחרים ("תמורה", עמ' 324). כאן מודגשים ההבדלים המשנים בלשון וסגנון, ללא שינוי בעניין ובתוכן. 3 — לישנא אחרינא אמרי לה. "הם אינם אלא התרחשויות — אמנם קדומות — במסורת הנוסח... אלה הם או תיקוני-לשון, שנעשו מן דעת ומן כוונה, או חילופי פירוש — חילופי סברא" ("תולדות הנוסח", עמ' 8). 4 — "לישנא אחרינא גרידא-שבא לפנינו בתלמוד. אלה הם שינויי גרסה רגילים, שנעשו תוך מסירת הנוסח, אם בידיהם של כותבנים-מעתיקים, או מדעתם של חכמים-מתקנים" (ראה לעיל). וחכמים-מתקנים אלה, לבם לחוכן ולעניין, ואין דרכם להגיה הגהות שכל כולן אינן אלא שינויי לשון וסגנון (ראה לעיל, הע' 9). 5 — "...מגיהי ספרים, שבאשכנז וצרפת במאות הי"א והי"ב שיעבירו קולמוסיהן בצורה כה חפשית, וללא כל מעצורים פנימיים, על ספרי הבבלי" ("תולדות הנוסח", עמ' 8). ועיי"ש עמ' 30 על "שינויים מרחיקי לכת כגופו ובתוכנו... אף בין הישיבות הבבליות, לפחות עד תחילת המאה החמישית...".

לפי-דברינו אלה משמע, שיש הפרש גדול לשיטת רוזנטל, בין לישנא אחרינא דפסחים, וכל שכן לישנא אחרינא דתמורה, לבין שימוש המונח "לישנא אחרינא" בשאר מסכתות התלמוד. ובוהו אפוא מוכרחים אנו לחלוק על י' ברודי (במידה שרוצה לייחס את הדברים לרוזנטל: "יזכר כנראה יש להבין את רוזנטל"), המצורף ביחד לישנא אחרינא דפסחים עם לישנא אחרינא של שאר המסכתות (ברודי, עמ' 281-282 והע' 184). אמנם עיקר מאמרו של ברודי נכתב לפני שנתפרסם "תולדות הנוסח" של רוזנטל, אליו הוסיף הפניות בהערות (ברודי, עמ' 237, הע' 1). ואמנם, אפשר לטעון כפרשנות ההיא בלשונו של רוזנטל בתקציר "לישנא אחרינא" (תשי"ז), שבו כתב על שאר לישנא אחרינא: "כלום שייך אף לישנא אחרינא" זה להצעת העריכה של האמוראים האחרונים, או שמא אינו אלא פרי תקופה מאוחרת יותר... בדיונונו זה יעסוק במעין 'לישנא אחרינא' כזה שנתגלתה לי במסורת-הנוסח של מס' פסחים" וכו'. ואילו לפי-כתביו המאוחרים יותר, יש הפרש, ויש להדגיש "מעין". אלא שברודי הוסיף לשם בהע' 188 אף: "השווה כעת: רוזנטל, תולדות, עמ' 8". ולאמיתו של דבר אין הדברים שווים.

הרבה מן ההבאות שהובאו מדברי הגאונים על לימוד התלמוד בעל-פה, מספרות אף על "נוסחי" כתובים. והעיקר, כבר בלישנא אחרינא המפורסמת של תמורה יד ע"ב (למתי שייקבע זמנה !!): "רבנן אגירסייהו סמיכי, וכיון דאיכא שכחה כתבין ומחתין, וכי משכחנא מילתא מעיינין בסברא", "אבל

ושוטפת, אלא על-פי נוסח קבוע; ובין בכתב, כשעצם הכתיבה אינה גורמת הקפאת הנוסח שבה.

ברם לא נימנע מלהעיר שהדגם המצטייר בדעתנו, על-פי המוכר והמוכן לנו, הוא זה של נוסח כתוב דווקא! ודרכו יוסבר יותר בידודם של מספר קטן של אקסמפלרים המאפשר פילוגם והתפתחותם העצמאית. אבל אין זה מונע שלא נבוא לגלות אף במסירה שבע"פ מן הקבוע והמונח, המאפשר צירוף שני היסודות.

אשר למסירה בכתב, דומה שאין זו אלא תחושה מודרנית שדברים שבכתב אינם משתנים בהעתקתם אלא על-ידי שיבושים וכדומה, וכאילו כל מעתיק לא בא לכתחילה אלא להעביר בנאמנות מה שכתוב ומונח לפניו. ושמא תפיסה זו נובעת מן השיטה שנתפתחה במסירת נוסח המקרא, שהיא עצמה פיתוח וחדוש לגבי הפתיחות והגמישות שהיו מקובלות במסירת טקסטים כתובים בתקופה הקדומה. כבר הרירו רבים באמת הפשוטה הזאת, שדרכו של הסופר-המסרן בתקופה הקדומה אינה זו של מעתיק מכאני, ומן כתובות אזיתואר של כרתפה¹⁶ ועד לטיפוסי מקרא שונים שנמצאו בקומראן ואחרי כן, אנו עדים, על-ידי ההעתקה השמרנית, אף למסירה יוצרת, הכוללת ערכון אוצר מלים, הבהרות, הרחבות, הארמוניזאציה, ועוד.¹⁷

השתא דאמעית ליבא וצריך עלמא לעיוני בנוסחי שפיר עבדי כותבי הלכות (אוה"ג, שבת, התשובות, סי' שא, עמ' 101-102). ועיין בשמ"ק שם אות ג, ע"פ גליון פירוש: "כותבי תלמוד" (עיי"ש הקשרו; במהדורת י"ד אילן, בני-ברק, תשל"ה, עמ' מז: "כן מצאתי בגיליון גמרא ישנה של קלף"). ועיין מ"ש בתלמוד ערוך, הפירושים, עמ' 314-315, והע' 126. ועיין רב"מ ליון, רבנן סבוראי ותלמודם, עמ' 46-47.

16 על אופי זה שבכתובות הללו שמעתי לראשונה מפרופ' ח"א גינזבורג ז"ל, בשנות החמישים (אגב לימוד הכתובות); על גינזבורג והכתובות הללו ראה: H.L. Ginsberg, "Ugaritic — Phoenicia", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, 5 (1973), pp. 134 ff. בעיקר: G. Douglas Young, "The Significance of the Karatepe Inscriptions for Near Eastern Textual Criticism", *Oudtestamentische Studien*, VIII (1950), pp. 291-299. There are variants. If they may not be adduced as evidence of scribal carelessness, what do they argue? They suggest that non-significant changes in wording are permitted to the scribes. There was no compulsion upon them for literal faithfulness to a written prototype. Such was not expected of them and never entered their minds, apparently, until the era of the Masora. They had only to keep the sense

ומיד המשכו הרצוף; that they had no: A reasonable explanation of the variants is in just this, that they had no written prototype to which they had to adhere but that the scribes reproduced from memory or with the assistance of a reciter. Agreement of sense was necessary, but literal word by word agreement was not. ושמא המשך זה היה תוספת! הטיעון הראשון עונה על הנתונים במאמר, והמדובר בטקסט קבוע. ועיי"ש הע' 4. כתובות אלה נידונו כעת (ובכיוון זה של ניתוח) בחיבור דוקטור: D.R. Dobrusin, *The Nature of Ancient Northwest Semitic Copying Practices as Reflected through Variants*, Columbia University, 1987.

אמנם שלושת ה"עותקים" של כתובת כרתפה, כל אחד והנסיבות שלו, וחלק משינוי הלשון קשור לשינוי הנסיבות. ברם יש ביניהם אף שינויי סגנון פשוטים שאינם קשורים לאותן נסיבות, אלא תוצאה הם מן החופשיות שנהגו בהכפלת טקסט קבוע. ועיין, לפי שיטתו: M. Tsevat, *Supplements to VT*, 28 (1975), pp. 225-226.

17 ראה מ"ש כבר ב"אילן-יוחסין", עמ' 138, הע' 236, ומה שציינתי שם. יש מן המקבילות שבמקרא עצמו המעידות כבר על התכונות הללו. ואף שבמקבילות והעברות, יש אופי של חיבור אחר ועריכה אחרת, ואפשר לזקוף מקצת השינויים על פעולתו של המעביר, מכל מקום,

שני הענפים שבכ"מ לכל אחד אופי משלו, ואינם משאני בלישנייהו בלבד. הבדלי איכות ומגמה לפנינו, השייכים, ככל הנראה, לשני בתי מדרש שונים, שקיבלו כל אחד

כשהועבר רצף שלם, יש בין השינויים הקלים בסגנון כאלה המעידים על חופש וגמישות כל שהם שאינם שונים ממידות הללו במסורת הנוסח גרידא. במיוחד בין העדויות הקדומות של המקרא, וספרי מקרא וקטעיו שנמצאו בקומראן, יש לנו סימני היכר ברורים למסירה חופשית, ויצירת שינויי גירסאות במקצת הטיפוסים הללו, אף בטקסט כתוב, מוגמר וקשיח — המקרא. עיין בין השאר: י"א זליגמן, "מחקרים בתולדות נוסח המקרא", חרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 139-111; M. Greenberg, "The Stabilization of the Text of the Hebrew Bible, Reviewed in the Light of the Biblical Materials from the Judean Desert", *JAOS*, 76 (1956), pp. 157-167; נוסח המקרא, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ב (תשל"ז), עמ' 163-116 (ועיי"ש עמ' Sh. Talmon, "Synonymous Readings in the Textual Traditions of the Old Testament", *Scripta Hierosolymitana*, VIII (1961), pp. 335-383; F. M. Cross and Sh. Talmon (eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text*, Harvard, 1975; *The World of Qumran from Within*, Jerusalem-Leiden, 1989; F. M. Cross, "The History of the Biblical Text in the Light of Discoveries in the Judaean Desert", *HTR*, 57 (1964), pp. 281-299; E. Tov, "A Modern Textual Outlook Based on the Qumran Scrolls", *HUCA*, LIII (1982), pp. 11-27; *ibid.*, "The Nature and Background of the Harmonizations in Biblical Manuscripts", *JSOT*, 31 (1985), pp. 3-29. בין דבריו של טוב, אף תיאור של שתי גישות, אחת שמרנית ואחת פעילה: "Beyond the recognition of groups, two basically different approaches to the text are recognizable in the various sources from the era of the second commonwealth. One approach, which may be called *conservative*, disallowed after a certain period the insertion of changes in the transmitted text. This implies that the orthography was not modernized and that contextual and grammatical changes were reduced to a minimum... in practice even in conservative sources some changes were inserted... A free approach to the biblical text allowed for orthographic modernization as well as contextual and grammatical changes, including harmonizations of various types" ("A Modern", p. 26). כעת ספרו: ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים, תש"ן, עמ' 150-158.

התכונות של מסירה יוצרת שמינינו כאן, ובמיוחד בהתגלמותן הסכולאסטית (המזכירות מסקנותינו דלהלן לגבי אופי ענף פמ) מופיעות במיוחד בחורה השומרנית, וכתבי קומראן שנקראו טרום-שומרונים אצל מקצת החוקרים. "Unusual expressions are replaced by more common ones. Archaic grammatical forms... are replaced with later forms. Words and phrases are added, drawn as a rule from similar or parallel passages..." (Greenberg, "Stabilization", p. 161). Cf. Talmon, *World of Qumran*, pp. 117-141. "Its text is marked by scholarly reworking; parallel texts were inserted, grammar and orthography brought up to date, explanatory expansions and glosses intruded. As Kahle observed long ago, it is a text which was the work of centuries of growth, not systematic recension" (Cross, "History", p. 297). "Such texts by implication did not transmit carefully their *Vorlagen*, as their scribes allowed themselves to insert various kinds of changes and to modernize its content. Those features are visible in the orthography, scribal errors, Aramaic influences, marginal and supralinear additions, and linguistic modernizations of IQIsa" (Tov, "Nature", p. 15). והטקסטים הקדם-שומרונים, בחוך: שי לחיים רבין, ירושלים, תשנ"א, עמ' 133-146. וראה: י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים, תשי"ט, עמ' 4. ד"ה אולם: ר' ויס, מחקרי מקרא, ירושלים, תשמ"א, עמ' 63-205 (ובמיוחד, עמ' 73).

אף כאן, בנייתו מהות הגירסאות שבנוסח המקרא, הוזכר קיומם של חילופים קמאיים מחד, ועיבוד סכולאסטי נרחב מאידך, וכמובן גם תופעות סדירות יותר של שינויי גירסאות. כלפי הנידון שלנו, נזכיר רק הערתו של טלמון: "...that variation as such in the textual transmission cannot be laid

אותו נוסח קדום.¹⁸ גה נוהג בשמרנות, ומוסר נוסח קרוב לזה שקיבל — קרוב, אבל לא זהה ממש, שאף הוא מרחיב או מפתח במקומות מעטים.¹⁹ ואילו פמ הוא ענף פעיל ויוצר, שחכמו רואים במסירת נוסח התלמוד לא רק תפקיד של שימור ושמירה, אלא אף תפקיד של פיתוח, טיפול, תיקון לשון, שיפור סגנון, שכלול מינוח והבהרת תוכן. נשים עינינו אפוא על ענף פמ, כי בו מתרחשים שינויי הגירסאות בגדול. שינויים אלה מתרחשים, לא בבת אחת, במעשה פילוג פתאומי בחינת זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו, אלא במשך תקופה ארוכה, בתנופה של פיתוח ואבולוציה של הסגנון התלמודי, וביישום

exclusively at the door of careless scribes, or of sometimes unscrupulous, and sometimes well-meaning, emendators and revisers" (*Qumran and the History*, p. 4). דימות בטקסטים יווניים ולאטיניים. מקובל להתייחס לביקורת הנוסח בספרות הקלאסית כמקצוע הרואה מסירת הנוסח בעיקר על-ידי העתקה מכאנית ביותר, ויצירת שינויים על-ידי טעויות בלבד. ברם מסתבר שאף בהעתקת הטקסטים הללו נכנסו שינויים בעלי אופי יוצר יתר, ועם כל ההבדלים באופי הספרות ודרכי המסירה, יש במקצת החופעות הדומות הללו ללמד על מקצת יסודות משותפים לעצם המסירה של טקסט קדום. ובעיקר המדובר בזה בנטייה לפישוט והבהרה, וכן הנטייה ליצור השוואה או דמיון בין יסודות שונים מתחילתם, העומדים בטקסט בקירוב מקום (כפי שיפורט להלן במסקנתנו לגבי נוסח התלמוד, ובמיוחד ענף פמ): "...semi-conscious and unconscious changes made by scribes in copying ... not visual but phonetic or psychological in origin ... modernizing spelling ... a tendency to simplify consonant clusters ... The substitution of one word for another can be brought about by mental associations of a non-phonetic nature... Because he carries a block of text in his head, at least a whole phrase or half a line, he may unwittingly alter the order of the words ... a much more general cause which operates in all kinds of text is the *instinct to simplify* ... simplification of word order is only one manifestation of the tendency to banalize, to erode away the usual form or expression in favour of the everyday ... Asyndeton is eliminated by the addition of a connecting particle. Things that the author left to be understood are made explicit. Constructions that look incomplete are supplemented. It is often difficult to say how far these processes are conscious. Perhaps the copyist thinks he may as well make the text a bit easier to read. Perhaps he genuinely thinks a mistake has been made. Perhaps he writes down what he expects to see without thinking" (M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart, 1973, pp. 20–22). אשר להערתו על חילופי סדר המלים, אף מצאנו תופעה זו, וכסוג חילוף בפני עצמו, בתוך נוסח הפרק, ראה במיוחד סוגיה ח חילופי גירסה 4, 7. אף הנטייה לבנאליזציה של סגנון מצאנו בענף פמ, אם כי בדרך כלל פעילותו קדומה יותר ויוצרת יותר מן השלב המתואר כאן, והנטייה אפוא היא ל"שיפור". ביטול Asyndeton הנ"ל מוכר בפמ, במגמה כללית להוסיף ו' החיבור.

המחבר הנ"ל ציין באותו הקשר לתופעה אחרת: "Memories of particularly well-known authors like Homer and Virgil were liable to intrude even without recent copying being involved. The ends of verses or sentences suffer most from this kind of error, because they regularly coincide with the end of the piece of text that the scribe carries in his head while his pen is in motion" (p. 21). יש להשוות לזה מסקנותיו של י"צ פיינטוך לגבי העתקת הנוסח בסופי השורות של המשנה כ"פ פרמה (בר-אילן, יח-יט [תשמ"א], עמ' 196–217 = מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן, תשמ"ה, עמ' 87–108).

ואין ספק שיש לדון אף באופיים של קרי וכתיב לגבי חילופי הגירסאות. קיימת ספרות רבה בנידון, ולא אחת לא רושמה כאן. ואני מציין לדברי הגר"ש ליברמן, בעקבות הערתו ב"אילן-יוחסין".

18 כפרוטרוט במבוא לתלמוד ערוך, כ"מ פ"ו, כך הנוסח (העומד לצאת לאור).

19 ראה שם דוגמאות.

מקיף ועקבי של סגנונות לשון הקיימים מכבר, אלא שמי שיודע כיצד דרכו של התלמוד לדבר, יודע לשכלל ולשפר את הלשון בכמה מקומות,²⁰ וכך עשו מסרני פמ. הרי לפנינו תופעה סכולאסטית, אסכולה של בעלי המסורה של נוסח התלמוד, הבקאים להפליא במכמני לשון התלמוד — כאחיהם בעלי מסורת המקרא בלשון המקרא, אבל אנשי מסורה שלנו רשאים ואף מצווים לערוך ולשפר את לשון התלמוד, ואינם מוכרחים להסתפק בלידת או סבירין, אלא אם הוא סביר, הרי כך צריך להיות, וכך יהיה. וכבר בענף קדום זה (פמ) פועלות דרכם ומגמתם של מגייה הש"ס המוכרים לנו אחר-כך, המהרש"ל, הב"ח, ושאר רבותינו המגיהים, אבל בהיקף גדול ובשיטה יסודית יותר.

וכאן המקום להזכיר דבריו של פרופ' אברהם ווייס זכרוננו לברכה, שלזכרו מוקדש כנס זה. אם כי רוב מחקרו של ווייס היה בהתהוות התלמוד, וצדדים ספרותיים רבים הקשורים לנושא זה, יותר מבגירסאות כתב-היד, גם אמר דברו בנושא זה, וזה לשונו: "הרבה מהם הם הוספות והגהות או שכלולים ותקונים שונים, שאין יסודם בפעולת המעתיקים, אלא בפעולת לומדי התלמוד ויודעיו... שינויי לשון אלה אפשר לקרוא בשם גירסאות. שהרי כל יסודם בפרוצס השכלול, וכל מקורם בלימוד ובגירסא. למדו וגרסו, ולרגל זה שינו והוסיפו, תקנו והגיהו, שכללו ושיפרו את הטקסט שלפניהם" (עייין: לחקר התלמוד, עמ' 171–173). גם במובן אחר יש לראות בענף פמ אשר לפנינו תופעה סכולאסטית, בזה שמסרני פמ מעיינים בספרים אחרים, או במקורות אחרים, ומתקנים את לשון הגמרא כאן על-פי מה שנאמר שם. הם מעיינים בסוגיות אחרות, או משווים ומשפרים את הלשונות שבתוך הסוגיה עצמה, ברייתא אחת על-פי ברייתא אחרת,²¹ מימרא על-פי ברייתא, דברי תלמוד על-פי ברייתא ומימרא. בדרך זו מתקרבים המקורות שבסוגיה זה לזה, ואנו עדים להשוואת הדיבורים ולהאחדתם.

במיוחד השימוש במינוח התלמודי מתברר מתוך השוואת גירסתם של שני הענפים. ענף פמ מקדם את השימוש במינוח ברור יותר, פעיל יותר, ומותאם יותר לצורכי המשא-ומתן ולמתיחות הדראמאטית שבו.

ולפעמים ניכר פיתוח סכולאסטי מודרג, כשאנו מוצאים שני שלבי פיתוח בתוך ענף פמ, בין נסחיו הקדומים לבין נסחיו המאוחרים יותר, הכל בכיוון של פיתוח ושיפור, והכל עצמאי ושונה מענף גה.

תיעוד לגירסאות של ענף פמ בשלבו הקדום נמצא כבר בספר הלכות פסוקות, ובהיקף נרחב בהלכות גדולות. ועם היות כתב-היד פירנצה ומינכן עיקר מייצגיו של הענף, ברור שגירסת ענף זה אינה גירסה חד-פעמית, אלא כזו הממשיכה להתפתח. קטעים מכמה כתבי-יד קדומים יותר — 5ג, פרנקפורט, מצ'רטה — מייצגים שלבים קדומים של גירסת ענף מסירה זה, שלפעמים כיו"ב בשאלות ובספר הלכות פסוקות. עצם גירסת כ"פ וכ"מ הוא השלב הבינוני. וכתב-היד אשר בוטיקן מגלים המשך פעילות זו, מאוחר ומפותח יותר. אבל "מאוחר" אינו אלא יחסית, שהרי אף גירסאות אלה של שני כתב-היד בוטיקן, השלב האחרון, נמצאות וידועות כבר בתקופת הגאונים.

נסה להדגים מעט את הדברים הללו מתוך דוגמאות רבות שנאספו בקטגוריות השונות.

20 כפי שאנו מוצאים אצל הראשונים בהרבה מקומות. כגון סוכה כג ע"א תוס' ד"ה בפיל: "לשון התלמוד (ד"ו) משונה כאן משאר מקומות... והוה ליה למימר מאי בנייהו" וכ"ו.

21 עייין: תלמוד ערוך, הפירושים, עמ' 100, וחילוף-גירסה 2 לשם.

[הגהה כענף פמ מתוך ספר התוספתא שלנו]
 כב"מ עח ע"ב שתי גירסאות כב"מ ע"ב של מגבית פורים — אחת ארוכה, של פמ, ואחת קצרה, של גה (ראה טבלאות 1-2).²² נוסח גה הקצר נמצא אף להלן בדף קו ע"ב, לפי כל הנסחים. נוסח פמ, כמה שהוא שונה ממה, דומה ממש לתוספתא מסכת מגילה.²³ וכבר הקשו המהרש"ל והגר"א על הנוסח שלפנינו.²⁴ והסיק הגר"ש ליברמן: "אבל העיקר כנראה כגירסת כ"י המבורג, הרייף, ובנוסחאות שלנו הוסיפו ע"פ התוספתא או על פי קדמון שהביא את התוספתא".²⁵ עכשיו אנו יכולים לומר: נוסחאות שלנו הם על-פי ענף פמ, גירסה קדמונית בענף קדמון, שכבר בו הוסיפו מתוך ספר התוספתא שלנו.

22 ראה: כרך הנוסח, סוגיה ג, חילופים 10-11.

23 פ"א ה"ה (עמ' 344 במהדורת הגר"ש ליברמן).

24 מהרש"ל: "בריי"תא זו לקמן בפר' המקבל, והיא בנוסח אחרת, ולא הוזכר בה כלל ר' אליעזר, ובנוסח שלשם הביאו פה הרייף והרמב"ם ובנוסח שלנו אי אפשר ליישב בלתי הגה"ה ושעות סופר וק"ל" (חכמת שלמה כאן): הגר"א: "וגי' שלנו צ"ע, שמתחיל בדברי ר"א ומסיים בדברי ר' יעקב שאמר משום ר"מ, וגי' הרייף נכונה" (ביאור לאורח חיים, סי' תרצד, ס"ב, עיין שם).

25 תוספתא כפשוטה לשם, עמ' 1130.

טבלה 1 *

תוספתא מגילה פ"א ה"ה	כ"מ עח ע"ב פמ	כ"מ עח ע"ב גה = כ"מ קו ע"ב	ירושלמי מגילה פ"א ה"ה ע סע"ב
מגבית פורים לפורים ומגבית העיר לאותה העיר	מגבת פורים לפורים ומגבת העיר לאותה העיר	מגבת פורים לפורים ומגבת העיר לאותה העיר	מגבת פורים לפורים
אין מדקדקין במגבית פורים	ואין מדקדקין בדבר	ואין מדקדקין בדבר	אין מדקדקין במצות
אבל לוקחין את העגלים ושוחטין ואוכלין אותן והמותר אל יפול לביס של צדקה	אבל לוקחין את העגלי ושוחטין ואוכלין אותן והמותר יפול לביס של צדקה	אבל לוקחין את העגלי ושוחטין ואוכלין אותן והמותר יפול לביס של צדקה	ישנה ממנה העיר רצוניה למנעול
ר' ליעזר אר' מגבית פורים אל יעשה ממנו עני רצוניה לסנעל	ר' אליעזר אומ' מגבת פורים לפורים ואין העני רשאי ליטול מהן רצוניה לסנעל	ואין העני רשאי לקח מהם רצוניה לסנעל	אמר רבי ליעזר ובלבד שלא ישנה ממנה העיר רצוניה למנעול
ר' מאיר או הלוח מעות מחיבור ליקח בתן פירות אל יקח בתן כלים כלים אל יקח בתן פירות מפני שגונב דעת מלוח.	ורבן שמעי בן גמליאל מיקל	ורבן שמעון בן גמליאל מיקל	אין מדקדקין במצות פורים אלא כל מי שהיא פושט את ידו ליטול נותנין לו.

טבלה 2

1ג	דחנן
ה	דחנן
א	דחנן
ש	דחניא
ר-א	דחניא
ר-ב	דחנן
מ	דחנ'
פ	דחנן ר' מאיר אומ'

1ג	מגבית פורים	פורים	לפורים	ואין
ה	מגב (ת) פורים	פורים	לפורים	ואין
3ג				ואין
ס		אותה	העיר לאותה העיר	ואין
א	מגבת פורים	מגבת	העיר לאותה העיר	ואין
ש	מגבת פורים	מגבת	העיר לאותה העיר	ואין
ר-א	מגבת פורים	מגבת	העיר לאותה העיר	ואין
ר-ב	מגבת פורים	מגבת	העיר לאותה העיר	ואין
מ	מגבו' פורי'	מגבת	העיר לאותה העיר	ואי'
פ	מגבת פורים	ומגבית	העיר לאותה העיר	ואי'

1ג	מדקדין	כדבר
ה	מדקדין	כדבר
3ג	מדקדין	<...>
ס	מדקד'ק?	כד...>?
א	מדקדין	כדבר אבל
ש	מדקדין	כדבר אבל
ר-א	מדקדין	כדבר אבל לו
ר-ב	מדקדין	כדבר (אבל) [אלא]
מ	מדקד'	כדב' אבל
פ	מדקדין	כדבר אבל

1ג	<...> כ?לין	<...>
3ג	וואוכלין	אותן והשאר
א	וואוכלים	אותן והמותר
ש	וואוכלין	אותן והמותר
ר-א	וואוכלין	אותן והמותר
ר-ב	וואוכלין	אותן והמותר
מ	וואוכלי'	אותן המותר
פ	וואוכלין	אותן המותר

1ג	ואין	העני רשאי	לקח מהם
ה	ואין	העני	ניטל מהן
3ג	<...> שאי	ליקח מהן	
ס	ואין	העני רשאי	ליקח מהן
א	ואין	העני רשאי	ליקח מהן
ש	ואין	העני רשאי	ליקח מהן
ר-א	ואין	העני רשאי	ליקח מהן
ר-ב	ואין	העני רשאי	ליקח מהן
מ	ואי'	העני רשאי	ליטול מהן
פ	ואין	העני רשאי	ליטול מהן

1ג	רצועה	לסנדלו	אילא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
ה	רצועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
3ג	<...>	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
ס	רצועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
א	רצועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
ש	רצועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
ר-א	רצועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
ר-ב	רצועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי
מ	רצועה	לסנדלו	אל'	א"כ	התנ'	במעמד	אנשי	
פ	(ר) [צ]ועה	לסנדלו	אלא	אם	כן	התנה	במעמד	אנשי

1ג	העיר דברי ר'	יעקב	שאמר	מישום ר'
ה	העיר דברי ר'	יעקב	שאמ'	משום ר'
3ג	ה>	מ'...	משום >...	
ס	העיר ד>	יעקב	שא' משום ר'	
א	העיר דברי ר'	יעקב	שאמ' משום ר'	
ש	העיר דברי ר'	יעקב	שאמ' משום ר'	
ר-א	העיר דברי ר'	יעקב	שאמ' משום ר'	
ר-ב	העיר דברי ר'	יעקב	שאמר	ר'
מ	העיר דברי ר'	יעק'	שא' משו' ר'	
פ	העיר דברי ר'	[יעקב] (ב') שאמ'	משו' ר'	

1ג	מאיר ורבן	שמעון	בן	גמליאל	מיקל
ה	מאיר ורבן	שמע'	בן	גמל'	מיקל
3ג	מאיר רבן	שמ'	בן	גמ'...	מיקל
ס	מאיר רבן	שמעון	בן	גמליאל	מיקל
א	מאיר ורבן	שמעו'	בן	גמליאל	מיקל
ש	מאיר ורבן	שמעו'	בן	גמל' או'	מיקל
ר-א	מאיר ורבן	שמעון	בן	גמליאל	מיקל
ר-ב	מאיר ורבן	שמעו'	בן	גמליאל	מיקל
מ	מאיר ורשב"ג				מיקל
פ	מאיר ורבן	שמע'	בן	גמל'	מיקל

ואל נאמר שבעלי ענף זה קיבלו את הברייתא במסורת הבבלי בסגנון של התוספתא, וחילוף מסורות הוא — זה אינו.²⁶ שים לב שגירסת היסוד של פמ היא ממש כגה, מלה במלה, עליה הוסיפו שלושה דיבורים מוגדרים: ומגבית העיר לאותה העיר (אבל השאירו את הסגנון: בדבר),²⁷ הדיבור אבל לוקחין וכו', וכן הייחוס לר' אליעזר להלכה "אין הענין", הסותר כעת את הייחוס המקורי של הבבלי שעוד נשאר בדיבור זה בסופו, ומצורף אליו כעת ברצף אחד: דברי ר' יעקב שאמר משום ר' מ. ועל זה הקשו האחרונים, שמתחיל בדברי ר' אליעזר, ומסיים בדברי ר' יעקב שאמר משום ר' מאיר, הכל בבת אחת, ובוודאי אי אפשר לגרוס כן.²⁸ ובדין, שסגנון זה ומעברים חדים אלו אינם משאירים מקום לפרש שחילוף מסורת, בחינת איכא דאמרי, בא לפנינו. מסורת היסוד האחידה היא של גה, עליה ובתוכה נעשו תיקונים והוספות מן הברייתא המקבילה, כפי שהיא בספר התוספתא שלנו! אף זכינו כאן לנוסח חדש בלשון התוספתא שהיה לפני ענף פמ: "המותר יפול", על יד: "והמותר אל יפול" (ולכל אחד פירושו משלו).²⁹

26 חילוף מסורות יש כאן אמנם, לא בין ענף פמ לענף גה, אלא בין שלוש הצורות של הברייתא, זו שכתוספתא (שור ד בטבלה 2), זו שבירושלמי (שור א), זו שבבבלי בנוסח היסוד (ענף גה כאן, וכל הנסחים בדף קו ע"ב, טור ב). בכמה דברים נראית מסורת הבבלי קצרה או קשה לעומת מסורת התוספתא, ושמה מחמת זאת באו בעלי ענף פמ להשלימה מן התוספתא. תחילה נשווה נקודות אחדות: 1 — פתיחת הברייתא שווה בשלוש המסורות: "מגבית פורים לפורים". בתוספתא נמצאת הלכה נוספת: "ומגבית העיר לאותה העיר", שאין לה עניין לפורים. בין בבבלי ובין בתוספתא, ההמשך המיידית הוא: "אין מדקדקין". בתוספתא מותאם הסגנון לעובדה שחוצץ דין אחר, ובמין resumptive repetition אנו שונים: "ואין מדקדקין במגבית פורים", המחזיר את המשך לעניינו. בבבלי אין צורך בכך, ואדרבה, בו בעניין קיימין, ולכן: "ואין מדקדקין בדבר". 2 — בתוספתא יש המשך ל"אין מדקדקין" — "אבל לוקחין". ודומה שכך סגנון "אין מדקדקין" מיושב, שהוא מוסב על המשכו ניגודו (של "מדקדקין"): "אבל". וכן בירושלמי, "אין מדקדקין" שלו (והוא עוסק, לא ב"מגבית" פורים, אלא ב"מצות" פורים, לשון צדקה) יש לו המשכו וניגודו — "אלא כל מי" וכו'. (יחס זה ברור יותר, לפי השימוש שהורגל אחר-כך, בסגנון "אלא", יותר מן הסגנון "אבל". ובאמת בנוסח פמ, שהוגה על-פי התוספתא, הגיהו שוב בכ"י ובאבל — אלא!). לעומת זאת, נראית מסורת הבבלי (=גה) קצרה וחסרה — אין מדקדקין בדבר, נקודה. 3 — לפי התוספתא והירושלמי, ההלכה של רצועה לסנדלו/למנעלו, היא הלכה של ר' אליעזר. אף ההלכה זו יש לה כותרת משלה, מגבית פורים לפורים, והיא חלוקה על ההלכה של ת"ק, ולפי ר' אליעזר מגבית פורים לפורים, ומדקדקין בדבר דקדוק רב, ואין העני רשאי. יוצא שהקיצור שבבבלי, יש בו מן התמיהה או אף מן הסתירה: מגבית פורים לפורים, ואין מדקדקין בדבר, ואין העני רשאי — דקדוק ולא דקדוק, תוך כדי דיבור. 4 — היסוד הייחוס לר' אליעזר, ובהמשך דין של תנאי במעמד אנשי העיר, המיוחס לר' יעקב שאמר משום ר' מאיר, יוצרים את הרושם שכל העניין, מתחילת הברייתא, הוא "דברי ר' יעקב" וכו'.

והוא שכל הקיצורים הללו במסורת הבבלי, הם שהביאו מסרני פמ להשלים על-פי התוספתא, השלמה הבאה לתקן, ונמצאת אף מעוותת, כמו כל תיקון גירסה כמעט, שעם תיקונו מצד אחד יבוא עיקומו מצד אחר. שכרו בצדו, והפסדו אינו רחוק ממנו. אמרנו "מסורת" הבבלי, וכן הוא. אלא, כמובן, אף מסורות שונות יש לדון ולהשוות ביניהן. ועיין מ"ש במאמר שציניתי להלן, עמ' 95, הע' 59.

27 ראה בהערה הקודמת. וכעת עליך להשכיל ולפרש "בדבר" לא על "מגבית העיר" שלפניו, אלא על "מגבית פורים" שלפני פניו!

28 הגרסנים-מגייהים המאוחרים יותר ניסו ליישב את הדבר במקצת. בכ"י ובנשאר שריד של הגהה הבאה לגרוס "ר' מאיר" במקום "ר' אליעזר" ובכ"י פ הוקדם לברייתא כולה: "ר' מאיר אומ"!

29 אל יפול: אין מדקדקין, אלא מוציאים את הכל ואוכלין, כדי שלא יפול שום מותר לכיס של צדקה, שאין אומרים יפול מותר לכיס של צדקה. יפול: ואם בכל זאת יש מותר, יפול לכיס של צדקה. ורש"י

ונעיר כאן על דברי רוזנטל לגבי ברייתא במסכת תמורה: "לישנא אחרינא השתמש איפוא בתוספתא ממש!"³⁰ ולעיל שם: "עיקר תמורה" ו"לישנא אחרינא נראין כמשתמשים בקבצי ברייתות שונים".³¹ בדגם שהוא שהציב רוזנטל לתמורה פועל לישנא אחרינא לפני סיום העריכה, וכבר אז לפי דבריו, ספר התוספתא קיים. כאן בב"מ, לפי דברינו, פועל פמ מאוחר לקביעת נוסח התלמוד, ומציאותו של ספר התוספתא היא אצל מסרני ענף מוגמר, שמעיינים בספרים ומגייהים גירסאות.³²

[דלא פשעת בה]

בדף פג ע"א, בעובדא דריסתקא דמחוזא, אנו מוצאים סידרה של שינויים בין ענף גה לעומת ענף פמ,³³ וניתן לסכם כך: איתי ראיא ואיפטר (גה) / זיל איתי סהדי דלא שנית (פשעת) ביה ופטירת (פמ). עובדא דידן עוסקת ב"הוא גברא דהוה קא מעבר חביאת דחמרא בריסתקא דמחוזא תברה/איתבר בזיזי דמחוזא".

(שגרס כענף פמ בברייתא זו!) פירש יפול, תוך כדי שהוא משלב בפירושו גם את הסברא של "אל יפול": "ואין מדקדקין לומר דיים בפחות, והמותר יפול לכיס של צדקה, אבל לוקחין את העגלים לרוב בכל המעות, והמותר שלא יספיקו לאכול בפורים ימכור ויפול לכיס של צדקה". ועיין: תוספתא כפשוטה, עמ' 1131.

ונראה כסגנון התוספתא, "אל יפול", שהרי מה שלוקחים את העגלים ושוחטין ואוכלין אותן, בוודאי הוא כילוי הקרן שאין אחריו שום מותר. ברם מתוך שאין דיבור זה סמוך ל"אין מדקדקין", והוא בא אחרי "אוכלין אותן", פירשו על-פי מקומו שמדובר במותר שלאחר אכילה. ואין הכרעה אפוא, אם כך היה בתוספתא שלפני ענף פמ, או שכך נתנסח בשעת הרבבה. 30 "תמורה", עמ' 329. והוא מסיים לנאמר שם: "והנה, והתניא" זו שבישנא אחרינא היא תוספתא תמורה פ"ג, ג. ממש מלה במלה".

31 שם, עיין הלשון. עניין זה בא בתוך הרשימה שהבאנו לעיל, הע' 14, "שנית", והן ראיות הבאות "כנגד שיקוליו של אפשטיין, שביקש לאתר את סידורה של אותה 'מהדורה אחרת' (לישנא אחרינא) של מסכת תמורה" וכו' (עמ' 328-329). כלומר, השימוש "בקבצי ברייתות שונים" סימן לקדמות, ולעצמאותן של כל אחת מן המסורות, שהיא ממש "מהדורה אחרת". ועיין: גולניקין (כדלהלן, הע' 82), עמ' 253-255, לגבי תוספתא ר"ה פ"ב הי"ג, וחילוף גירסאות בבבלי ר"ה.

32 זנוח לשיטת החוקרים שקבעו שספר התוספתא שלנו, כלשונו ובמתכונתו, לא היה מונח לפני אמוראי כבל. ואילו בתקופת הגאונים, "מתוך ספרי הגאונים אנו רואים שהם למדו את התוספתא שלנו, הברייתות שהם מביאים מן התוספתא מתאימות לתוספתא שבידינו". (תוספתא ראשונים, ד, עמ' יב, עיי"ש). בהקדמה ל"כ"י ששון-לונצר", העיר רוזנטל על ברייתא שחדרה בכתב-היד עת לפסחים נה ע"ב (כצ"ל) על-פי התוספתא: "...שלא במקומה ובקישווע. סימן שתוספת היא זו מתוך התוספתא... אבל דוקא כלשונו של תוספתא פס"ג י"ג וכו' (עמ' 8, הע' 9, עיי"ש). ולאור זאת, שראינו בזה "תוספתות" בכתב-היד של הבבלי, ולאור מנהג הגאונים לשנות תוספתא, אנו צריכים לעיין בשיטתו של הגר"ש ליברמן ז"ל שכמה תוספתות הועתקו לספרי הבבלי מתוך פירוש ר' חננאל, שהיה רגיל להביא ברייתות מן התוספתא, ולהסמיך אותן לסוגיית הבבלי (עיין: תוספתא כפשוטה, קידושין, עמ' 872, והציגונים בהע' 29 ושם). ולאור הנ"ל, שמה ואפשר נהפוך הוא, שברייתות אלו מן התוספתא כבר היו בכתב-היד של הבבלי שלפני ר"ח, כתבייד מסוג אלו של הגאונים? וכך כתב הרשב"ם (שציין לו שם): "הכי גרסינן בפירוש רבינו חננאל... וברייתא מצאתיה בתוספתא, ויש ללמוד דבספרים שלהם כתובה" וכו' (בי"ב צו ע"ב), כלומר, כתובה בספרי הבבלי כאן!

ראה טבלה 3.

טבלה 3: כבא מציעא פג ע"א

ג	ההוא	גברא	דהוה	קא	מעבר
ה	ההוא	גברא	דקא	קא	מעבר
א	ההוא	גברא	דהוה	קא	מעביר
ש	ההוא	גברא	דהוה	קא	מעבר
ו"א	ההוא	גברא	דהוה	קא	מעביר
ו"ב	ההוא	גברא	דהוה	קא	מעביר
ג	ההוא	גברא	דה...>	קא	מעבר
מ	ההו'	גבר'	דהוה	קא	מעבר
פ	ההוא	גברא	דהוה	קא	מעבר

ג	חביתא	דחמרא	ברסתקא	דמחוזא	תכרה	בוזיא
ה	חביתא	דחמרא	ברסתקא	דמחוזא	ותכרה	בוזיא
א	חביתא	דחמרא	ברסתקא	דמחוזא	[ותכרה	בוזיא
ש	חביתא	דחמרא	ברסתקא	דמחוזא	ותכרה	בוזיא
ו"א	חביתא	דחמרא	ברסתקא	דמחוזא	תכרה	בוזיה
ו"ב	חביתא	דחמרא	לחכריה	דמחוזא	[תכרי	בוזיה]
ג	ליה חביתא	דחמרא לחכריה	<...?t?קא	דמחוזא	איתכרא	בוזיא
מ	חביתא	דחמרא	ברסתק'	דמחוז'	ותכר'	בוזי'
פ	חביתא	דחמרא לחכרי'	ברסתק'	דמחוזא	איתכר	בוזי

ג	דמחוזא	אתא לקמיה	דרכא אמליה
ה	דמחוזא	אתא לקמיה	דרכא אמ' ליה
א	דמחוזא	אתא לקמ'	דרכא אמ' ליה
ש	דמחוזא	אתא לקמ'	דרכא אמ' ליה
ו"א	דמחוזא	שכיחי בה אינשי אתא לקמיה	דרכא אמ' ליה
ו"ב	דמחוזא	אתא לקמיה (רב)	דרכא אמר ליה
ג	דמחוזא	אתא לקמיה	דרכא אמ' ליה (אין)
מ	דמחוז'	את' לקמ'	דרכא א"ל ליה
פ	דמחוזאתא	אתא לקמיה	דרכא אמ' ליה

ג	ריסתקא	דמחוזא	שכיחו	ביה	אינשי	איתו	ראיה []
ה	ריסתקא	דמחוזא	שכיחי		אינשי	איתי	ראיה
א	ריסתקא	דמחוזא	שכיחי		אינשי	זיל	ראייה
ש	ריסתקא	דמחוזא	שכיחי	בה	אינשי	זיל	ראייה
ו"א	ריסתקא	דמחוזא	שכיחי	בה	אינשי	זיל	איתי שהדי דלא
ו"ב	ריסתקא	דמחוזא	שכיחי	בה	אינשי	זיל	איתי שהדי דלא
ג	ריסתקא	דמחוזא	שכ...>	?ב?יה רביס	אינשי	זיל	איתי שהדי דלא
מ	ריסתק'	דמחוז'	שכיחי	בה	אינשי	זיל	איתי דלא
פ	ריסתקא	דמחוזא	אינשי	שכיחי	ביה	זיל	איתי שהדי דלא

ג	ואיפטר	אמ"ל	רב יוסף	בריה כמאן
ה	ואיפטר	אמ'	ליה	רב יוסף בריה כמאן
א	ואיפטרך	אמ'	ליה	רב יוסף בריה כמאן
ש	ואיפטר	אמ'	ליה	רב יוסף בריה כמאן
ו"א	פשעת ביה	א'	ליה	רב יוסף בריה כמאן
ו"ב	פשעת בה	אמר	ליה	רב יוסף בריה כמאן
ג	שנית ביה	ואילא שלים אמ'	ליה	רב יוסף בריה כמאן
מ	פשע' ביה	א"ל	רב יוסף	[כ]מאן
פ	שנני'ת	אמ' ל'	רב יוסף	בריה כמאן

ג	כאיסי אמליה	אין כאיסי	וסבירא	לן כואתיה
ה	כאיסי אמ'	ליה אין כאיסי	וסבירא	לן כותיה
א	כאיסי	וסבירא	לן כותי'	
ש	כאיסי אמ'	ליה אין כאיסי	וסבירא	לן כותיה
ו"א	כאיסי א'	ליה אין כאיסי	וסבירא	לן כוותיה
ו"ב	כאיסי אמר	ליה אין [כ]איסי	וסבירא	לן כוותיה
ג	כאיסי אמ'	ליה אין כאיסי	וסבירא	לן כותיה
מ	כאיסי א"ל	אין כאיסי	וסביר'	לן כותי'
פ	כאיסי אמ'	ל' אין כאיסי	וסבירא	לן כוותיה

השינוי הכולט הוא תוספת הדיבור בענף פמ "דלא שנית ביה", או "דלא פשעת ביה". אין ספק שהוא נשאר מדף צו ע"ב: "ההוא גברא דשאל נרגא מחכריה איתבר, אתא לקמיה דרבא א"ל זיל אייתי סהדי דלא שנית ביה". כאן אף מצאנו מקור לחילופים הקטנים, זיל, סהדי, וכן לתוספת הגדולה. ברם תוספת זו שוב עברה תיקון והתאמה. בדף צו ע"ב בשואל עסיקנן, ולכן: דלא שנית ביה, שהרי מותר לו להשתמש במה ששאל, אבל לא לשנות בשימושו. וסגנון זה קיים עוד בנוסחי פמ הקדומים שבדף פג. ואילו הנסחים המאוחרים נקטו לשון המתאים לשומר: דלא פשעת ביה.

"ואיפטר" של גה סגנון מקורי, אבל קשה, שפירושו: ופטור, ציווי, ולא כפתורונו של כ"י אסקוריאלי "ואפטרך". בפמ פירשו לנכון, אבל העבירו לצורה דקדוקית מובנת יותר: "ופטירת", כלומר ופטיר את, ואף זה הומר אח"כ: "ופטרת" (וא, וב). בספר הלכות פסוקות: "זיל איתי שהדי דלא שנית ביה ופטירת",³⁴ כנוסחי פמ הקדומים. הרי לפנינו שאיבת סממנים ממקום אחר, ופיתוחם ההדרגתי, ששלב ממנו מתועד כבר בספר הלכות פסוקות.³⁵

[לאיסתכורי]

בהלכה של רבא בדף עז ע"א, בעניין "האי מאן דאגר אגירי לדוולא ופסק נהרא בפלגא דיומא", אנו גורסים חילוף זה בין שני הענפים: "אי לא הוה רגיל דפסיק" (גה) / "נהרא דלא עביד לאיסתכורי" (פמ); וכן בהמשך: "ואי הוה רגיל דפסיק" / "עביד לאיסתכורי" (ראה טבלה 4).

34 עמ' עה (עמ' 114 בכ"י).

35 ראה: כך הנוסח, סוגיה טז, חילוף גירסה 14.

טבלה 4: כבא מציעא עה ע"ב

ג	ואמ' רבא האיי מאן דאגר	אגירי לדולא	ופסק
ה	ואמ' רבא האי מאן דאגר	אגירי לדולא	ופסק
א	ואמ' רבא האי מאן דאגר	אגירא לדולא	ופסק
ש	ואמר רבא האי מאן דאגיר	אגורי לדולא	ופסק
ר"א	וא' רבא האי מאן דאגר	אגירי לדולא	ופסק
ר"ב	ואמר רבא האי מאן דאגר	אגירי לדולא	ופסק
צ	ופסק		
פפ	וא' רבא האי מאן דאגר	אגירי לדוולא	ופסק
מ	וא' רבא האי מאן דאג'	אגירי לרוול	ופסק
פ	ואמ' רבא האי מאן דאגר	אגירי לדוולא	פסק

ג	נהרא כפלגיה דיומא	או לא הוה <...> גיל	דפסיק [נהרא]
ה	נהרא כפלגא דיומא	אי לא הוה רגיל	דפסיק
א	נהרא כפלגא דיומא	אי לא הוה רגיל	למיפסק
ש	נהרא כפלגי דיומא	אי לא עביד	דפסיק
ר"א	נהרא כפלגיה דיומא	אי לא הוה רגיל	דפסיק
ר"ב	נהרא כפלגיה דיומיה	אי לא הוה רגיל	דפסיק
צ	נהרא כפלגיה דיומא	[אי לא הוה רגיל	דפסיק]
פפ	נהרא כפלגא דיומא	נהרא	דל? לא
מ	נהר' כפלג' דיומ'	לא	
פ	נהרא לפלגא דיומא	נהרא	דלא

ג	פסידא דפועלין	או הוה רגיל	
ה	פסידא דפועלין	ואי הוה רגיל	
א	פסידא דפועלים	ואי רגיל	
ש	פסיד' דפועלי'	עביד	
ר"א	פסידא דפועלים	אי הוה רגיל	
ר"ב	פסידא דפועלי'	(מי) [אי] הוה רגיל	
צ	עביד לאיסתכורי פסידא דפועלים	(עביד	
פפ	עביד לאיסתכורי (ד)פסידא דפועלים	ע(מ)[ביד]	
מ	עבי' לאיסתכורי פסיד' דפועלי'	עבי'	
פ	עביד לאיסתכורי פסידא דפועלי'	דעביד	

ג	דפסיק	בני	
ה	דפסיק	פועלים בני	דההיא
א	למיפסק	פועלים בני	
ש	דפסיק	אי	
ר"א	דפסיק	את	
ר"ב	דפסיה[ק]	[פסיד' דבעל הבית אי]	
צ	לא'	<...>	
פפ	לאיסתכורי	ב(כ)[נ]י	[ה]הוא
מ	לאיסתכורי	אי הוו פועלים בני	ההי'
פ	לאיסתכורי	בני	ההיא

ג	מתא פסידא דפועלין	לאו בני מתא	פסידא דבעל
ה	מתא פסידא דפועלין	ואי לאו בני מתא	פסידא דבעל
א	מתא פסידא דפועלים	ואי לאו בני מתא	פסידא דבעל
ש	מתא פסידא דפועלי'	לאו בני מתא	פסיד דבעל
ר"א	מתא פסידא דפועלים	לאו בני מתא	פסידא דבעל
ר"ב	מתא פסידא דפועלים	לאו בני מתא	פסידא דבעל
פפ	מתא פסידא דפועלים	בני מתא	אחריתי פסידא דבעל
מ	מת' פסיד' דפועל	ואי הוו בני מת'	אחריתי פסיד' דבע'
פ	מתא פסידא דפועלים	בני מתא	אחריתי פסידא דבעל

ג	הבית		
ה	הבית		
ס	<...>	כפועל בטל	
א	הבית ויהיב להו	כפועל בטל	
ש	הבי'		
ר"א	הבית ויהיב להו	כפועל בטל	
ר"ב	הבית ויהיב להו	כפועל בטל	
פפ	הבית		
מ	הבי' ויהי' לי'	כפועל בטל	
פ	הבית		

"עביד לאיסתכורי" של פמ נראה לכאורה ביטוי טכני מקורי, שהומר בביטוי קל יותר. ואינו כן, שגירסת פמ יש לה מקורות במקומות אחרים. בגיטין עג ע"א: "איסתכר נהר מלכא", ובב"מ קו ע"ב: "נהר מלכא לא עביד דמיסתכר". לשון זה ("לא עביד דמיסתכר") הוא ממש הלשון שלפנינו: לא עביד לאיסתכורי. ברם בהעברה סגנונית זו כרוכים אף שינויי משמעות. שם מדובר בעשיית סכר, ופעולתו סופית, נהר מלכא התייבש ואינו נו, והוא אונסא דלא שכיח. וכאן פעולה ארעית, כפלגיה דיומא, שרגיל לפסוק, ורגיל להמשיך שוב. "עביד לאיסתכורי" אפוא איננו בדיוק "רגיל דפסיק", רק שנעשה כנרדף לו על-ידי העברת לשון ממקום אחר לשם שיפור המליצה.

עיקר ההעברה בפמ נוגע לשני דיבורים, אבל הרישא (הקודם להם) "ופסק נהרא כפלגא דיומא" נשאר כגה. ברם הנוסח שלפני הלכות גדולות השלים את הדבר, וגורס אף ברישא: "האי מאן דאגר אגירי לדוולא ואיסתכר נהרא" — הוא שלב מתקדם יותר של עריכה סגנונית על-פי מקור אחר, הפועלת כאן בענף פמ.³⁶

[חילופים במינוח התלמודי]

בשלוש הדוגמאות דלהלן נביא שינויים במינוח התלמודי (בהצעת דברי תנאים) שיש בהם חילוף בין שני הענפים. מונחי ההצעה, הממלאים תפקיד מרכזי במבנה הסוגיה, נחשבו כיסוד מוסד בעיצוב הסוגיה עצמה, אשר שינויים במונחים הללו אמורים להעיד על תופעות עצמאיות וקדומות של ניסוח, בכיוון אל "איכא דאמרי", שינויים הבאים מ"עריכה

36 ראה: כך הנוסח, סוגיה א, חלק ג, חילוף-גירסה 13.

אחרת.³⁷ כאן נראה שבבא מציעא פרק ו נמצאים חילופים כאלה בתוך החילופים הסדירים שבין ענף גה / ענף פמ, והתהוותם מוסברת ומשולבת בהערכתנו הכללית, דהיינו שענף פמ יוצר גירסאות חדשות במין עריכה סגנונית של נוסח מנוסח ומונח, מעין זה שבא לפנינו בענף גה. במהלך "עריכה סגנונית" זו, מצאו מסרני הענף כר נרחב בשכלול המינוח וקידומו המדויק. מסתבר אפוא, כחלק ממגמתם הכללית של מסרני ענף פמ להבהיר ולברר, להוסיף בכמות וב"איכות", שזכה אף המינוח התלמודי לטיפול זה, וכמתבקש על-פי תפקידו החיוני בסוגיה.³⁸

[והתניא – ורמינהי]

בדף עז ע"ב: והתניא / ורמינהי, הנותן עירבון לחבירו (ראה טבלה 5).³⁹ לפנינו קושיה ולא ניחותא, והיא קושיה בין שתי ברייתות. דבר זה הובהר בסגנון פמ "ורמינהי", לעומת "והתניא" המקורי שבגה, שהוא רגוע יותר, ויכול לבוא אף בניחותא.

טבלה 5: בבא מציעא עז ע"ב

1ג	והתניא	הנותן	עירבון	לחברו
ה	והתניא	הנותן	ערבון	לחברו
3ג	והתניא	הנותן	עירבון	לחבירו
א	והתניא	הנותן	ערבון	לחברו
ש	והתניא	הנותן	עירבון	לחבירו
ר"א	ורמינהי	הנותן	ערבון	לחבירו
ר"ב	ורמינהי	הנותן	עירבון	לחבירו
מ	ורמינהי	הנותן	ערבון	לחבירו
פ	ורמינהי	הנותן	ערבון	לחבירו

37 בין הנתונים שגייס רוזנטל לקדמותה של לישנא אחרינא דתמורה, הבאים לצדד כנגד הנסיון "להפקיעו, על כל פנים, מכלל סידור אמוראי גינואיני", ("תמורה", עמ' 329; עיין לעיל הע' 14): "ראשית: בתמורה מצויים בין שני הלשונות שינויים בדיבורי ההצעה כגון: 'אמר מר' לעומת 'אופה'; 'קשיא' כנגד 'תיובתא' וכדומה". ועיין: כ"י ששון-לונצר", עמ' 10, בעניין דיבורי הצעה בלישנא אחרינא בסידור שקול ומדויק, ועי"ש עמ' 14-15. כלומר, מעצם תהליך העריכה. ואילו ברודי כלל "מינוח טכני", "מונחי עריכה וקישור", "לשונות הצעה לברייתות", בין "שינויים בניסוח", שבהם "מסירת אותו תוכן עקרוני במלים שונות" ושנוצרים "במסירה שבעל-פה". בין דוגמאותיו (ע"פ ספרות הגאונים): "לא אמרן אלא" / "מסתברא"; "תניא נמי הכי" / "והא תניא" (עמ' 257, 259, 262, 276). בדוגמה האחרונה (תניא נמי הכי/והא תניא) ברור שסגנונות אלה רגילים לבוא במשמעות מנוגדת זו לזו. וכבר ציין המחבר עצמו שקיימת נטייה אצל הגאונים, "עד כמה שאפשר, לטעון שאין הבדל במשמעות בין הגירסאות המתחרות" (עמ' 238-239), ושם דוגמה זו עצמה. שמא משום כך "טורח" הגאון.

38 גם במינוח התלמודי שבירושלמי נמצאים שינויים הניתנים להתפרש בחופעה כגון זו. כך נראה מן מקצת הנתונים שאסף ל' מוסקוביץ, ובהתאם לאחד הכיוונים שהציע בהסברם ("הטרמינולוגיה של הירושלמי", חיבור דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ח, עמ' 65-69, והע' 20 שם).

39 ראה: תלמוד ערוך, סוגיה א, חלק ו, חילוף-גירסה 11.

[תנן – ת"ש]

בחלק החמישי של הסוגיה הראשונה (עז ע"ב): תנן / ת"ש, כל המשנה ידו על התחתונה וכו' (ראה טבלה 6).

טבלה 6: בבא מציעא עז ע"ב

1ג	תנן	כל המשנה ידו על	התחתונה
ה	תנן	כל המשנה ידו על	התחתונה
א	תנן	כל המשנה ידו על	התחתונה
ש	תנן	כל המשנה ידו על	התחתונה
ר"א	תנן	כל המשנה ידו על	התחתונה
ר"ב	תנן	כל המשנה ידו על	התחתונה
צ	תנן	כל המשנה ידו [על התחתונה?]	
מ	ת"ש	כל המשנה ידו על	התחתונה
פ	ת"ש	כל המשנה ידו על	התחתונה

בסוגיה זו נארגו יסודות קדומים: מימרות, ברייתא ומשנה, לכדי סוגיה, על-ידי תוספת משא-ומתן.⁴⁰ משנה זו, כל המשנה ידו על התחתונה, היא משנתנו כב"מ כאן. וקרוב לומר שראשית הופעתה כאן היתה כפיסקה, עליה מוסבות הברייתות בסוגיה הבאה. וכבר העמיד רי"ן אפשטיין על פיסקאות קדומות שנשארו בהצעת "תנן", ושולבו לתוך הסוגיה.⁴¹ "ת"ש" מורה על שילוב יותר פעיל בשקלא וטריא של הסוגיה — כוא וראה ש"כל המשנה ידו על התחתונה" מלמדנו שאמר ר' דוסא ידו על התחתונה אפילו בפועל שכיר יום. בוודאי ראו מסרני פמ יתרון במונח ת"ש, שהוא מקשר ומלכד את הסוגיה יותר.

[אמר מר]

בדף עז ע"א, בראשו של החלק הרביעי מן הסוגיה הראשונה: (ליתא) / אמר מר, שמין להן מה שעשו וכו' (ראה טבלה 7).⁴²

טבלה 7: בבא מציעא עז ע"א

1ג	שמין	להם	את מה שעשו
ה	שמין	להן	את מה שעשו
3ג	שמין	<...>	מה שעשו...
ס	מר שמין	להן	מה <...> עשו
א	מר שמין	להן	מה שעשו
ש	מר שמין	להם	את מה שעשו
ר"א	מר שמין	להן	את מה שעשו
ר"ב	מר שמין	להם	את מה שעשו
צ	מר שמין	להם	מה שעשו
פפ	מר שמין	להן	מה שעשו
מ	מר שמין	להן	את מה שעשו
פ	מר שמין	להן	את מה שעשו

40 ראה: כרך הפירושים, עמ' 83.

41 מבוא לנוסח המשנה, עמ' 914. וראה: כרך הנוסח, סוגיה א, חלק ה, חילוף-גירסה 3.

42 ראה: כרך הנוסח, חילוף-גירסה 1.

ביטוי זה רגיל כחציצה בין סופה של ברייתא להבאת פיסקה מן הברייתא שעליה דנה הסוגיה, וכפי שהבהיר ר' אברהם ווייס בספרו הידוע בשם זה. כאן חציצה זאת אינה הכרחית, שכאן כבר חוצצת סוגיה שלמה בין הברייתא לפיסקה הזאת. מכל מקום, בענף פמ רצו להדר יותר, ולציין את הפיסקה בכירור: אמר מר. במצב כזה, רגילים כתיב היד לפסק את הדיבורים על-ידי נקודתיים או רווח, ואף כדפוסים רגילים להדפיס בשכזה נקודתיים. "אמר מר" הוא מונח המשמש תפקיד של פיסוק, ורגילים בעלי פמ להוסיף כן, לתפארת ההצעה הברורה.

עסקנו לעיל בשני דגמים שמצאנו בדברי החוקרים להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי. האחד, שתי עריכות של המסכת, לישנא אחרינא ממש.⁴³ על-ידה, שינויים הבאים

43 לא התייחסנו כאן לדגם שינויי הגירסאות של ר"ן אפשטיין, אלא מתוך דבריו של רוזנטל, שהעמיד מהם דגם כמצע לשיטתו שלו, כגיל (צינונים לעיל, הע' 7). וראה כעת: ברודי, עמ' 245-246. ושם סיכם: "אפשטיין מבחין בין שתי אפשרויות בלבד להגדרת היחס בין שני טקסטים קרובים: או שהשינויים שביניהם נגרמו על-ידי מעתיקים ומסרנים (ויש לדון את השינויים המתהווים באופנים אלה דין 'טעויות'); או שהיחס בין שני התיבורים הוא של עריכה אחרת, עיבוד הנעשה על-ידי 'תנא אחר'. ובהע' 43 שם כתב: "ייתכן שהצגה זו של דעותיו קצת קיצונית מדי... אך ככלל דומני שהצגה זו משקפת נאמנה את גישתו".

ראוי להוסיף עוד בירור לשיטתו של אפשטיין בזה, ובמיוחד בנוגע למשנה, שהרי בפתחה היא למבוא לנוסח המשנה, שהובאה בנידון שלנו, בנוסח המשנה הוא דן. מושגו של אפשטיין "חילופי לשונות, פנים אחרות" כלפי המשנה, חל על חיבורים שאינם משנה, אלא ברייתות ו"משניות" של חכם אחר, שאינם משנתנו. אותה פתיחה משמשת מבוא נאה לפרק הראשון בספרו, שעסק בו ב"משניות" של ר' חייא, ובברייתות. וראה עמ' 94 הע' 7. דבר זה הובהר שוב בסיכום שהעמיד אפשטיין בסוף פרק זה (עמ' 164-165), פרק שהוא עצמו נושא שם זה: "חילופי-נוסחאות וחילופי-לשונות", ושם הדגיש: "כל אלו הן ברייתות החולקות על המשנה, שונות משנתן על פי תנא אחר ובסגנון אחר". והטעים: "אף ב'אית תניי תני' אומר הירוש' בכמה מקומות בפירוש שתנא זה הוא 'תנייא ברייא', תנא של משנה חיצונית, 'תנא ברא' בבבלי". ושוב סיכם: "כל אלו הן אפוא ברייתות המקובלות בבבלי וברירוש' למשנתנו, ואין להן ענין ישר לנוסח המשנה, ואינן נוגעות אלא לבירור מקורות המשניות".

אבל אין לטעון לשיטת אפשטיין שלא יבואו במשנה עצמה אלא "חילופי-נוסחאות הנופלים בספר על-ידי טעויות". ישנו סוג שלישי — הגהות של אמוראים ואחרים הנכנסות למשנה, תופעה סכולאסטית מודרנית, המשפיעה ביותר על נוסח המשנה עצמה. והוא הנושא של הפרקים הבאים במבוא לנוסח המשנה.

אפשטיין עצמו סימן את המעבר הזה בסיכומו הנ"ל. הוא מעיר על אותן "ברייתות" שהן עצמן אינן מגוף משנתנו: "אבל השפעתן שבעקיפין על נוסח המשנה ניכרת: ה'תנאים' השונים את המשנה הגיהו אותה על פי דברי אמוראים ודעתם, והכניסו כמה פעמים, ביחוד בבבלי, את לשון הברייתא לתוך המשנה, עד שאמוראים אחרונים לא ידעו לפעמים שנוסח משנה פלוגית אינו מעיקר המשנה אלא מהגהת השונים". הכוונה בדבריו, ל"תנאים" שוני משנתנו, בתקופת האמוראים, הם-הם מסרניה של משנה. "ויש שהמשנה הוגהה ע"י הסופרים והמעתיקים על פי הבבלי והירוש'". "זו היא השפעת ה'תנאים'... והאמוראים על נוסח המשנה". ורק בדרך זו נעשו שני ענפי מסירה של המשנה, משנת א"י ומשנת בבלי (ראה: ידיעות המכון למדעי היהדות, ב [תרפ"ה], עמ' 7, דברי אפשטיין). "אבל המשנה, 'משנתנו', היתה שוה בעיקרה בבבלי וארץ ישראל". מסתבר אפוא, שעצמות התהוות השינויים לטעויות בלבד מכון ל"משנתנו", עיקר המשנה העתיקה, אבל בתולדות מסירת נוסחה, התהוו עוד שינויים רבים בצורה פעילה ויוצרת יותר.

כל עוד-בתורת התנאים עסיקין, ראוי לנו לחזור לדבריו של ליברמן ש"אין לנו לראות בשינויי הנוסחאות... שיבושים רתיקונים' גרידא, אלא לפעמים... שרידים של מסורות שונות שהיו רווחות

לאחר עריכת תוכנו של התלמוד, ברם לפני קביעת לשונו, כשהוא עוד חופשי וזורם, שאילו נוסח כתוב או ערוך מבחינת לשונו אינו מאפשר שינויי תוכן ולשון מפליגים, לומר שאין דרכן של הגירסאות לבוא משיבושים או מתיקוני חכמים. ביקשנו כאן להעמיד דגם שלישי, הטוען שאפילו בשלב מאוחר יותר, כשהמסכת כבר ערוכה והלשון קבוע ומונח, עוד יעבור התלמוד שכלול לשון ועריכה סגנונית בידי מסרנים מלומדים, והוא תהליך העושה גירסאות חדשות ויפות, בין בלשון ובין בעניין. מכל מקום, לא באנו להוציא מן האפשרות, שחלק מן הגירסאות שומרות חילופים קדומים שמבראשית, או שבאות על-ידי חילוף חופשי של לשון, אלא למקד רוב השינויים שלפנינו בפרק הנידון, לתהליך המתרחש על גבי נוסח קבוע.

בענף פמ בפרק השוכר את האומנין ראינו: טקסט קבוע ומונח שאינו סגור לשינויי גירסה; מטפח הגון מגירסאות פמ הם חידושים למדניים המקדמים ומשפרים את הנוסח הקדום.

לשונו של ענף זה קל יותר, מוסבר יותר, מפורש יותר. סגנון העובדות שבו מלוכד

בישיבות השונות" (מבוא לתוספת ראשונים, ד, עמ' יג, וכפי שהבאנום בפתח "אילן-יוחסין"). זהו הביטוי הראשוני והתחילתי להכרת היסוד החיובי והעצמאי שבשינויים, שאיננו מוטעה ומשובש, אלא "נכון", "מוצדק", "אמת", תורה היא וללמוד אני צריך, אותו יסוד שאנו מבררים ומלבנים מאו, והניתן להשוואה כל שהיא ל"איכא דאמרי" וכדומה, השוואה האמורה לשבר את האון, להתחיל להתקרב למשמעות הנדרשת, ולהבליט את החידוש שבדגם. ודומה שליברמן עצמו היה מודע לכך שהיא תפיסה חדשה, לא שזפתה בכל זוהרה עין ראשונים, רק שלא גילה תפיסה זו אלא בלשון צנוע ומסורי, כמעמיד על פגעי עצמו בלבד: "עלי להודות שבספריי נטיתי לפעמים משיטה זו מפני שנגררתי אחרי השיטה המקובלת על חכמי ישראל, וגדול הוא כח השיגרא וההרגל" (עמ' טו, הע' 2). תפיסת השינויים כתופעה של טעויות ו"תיקונים" משבשים היא השיטה המקובלת על חכמי ישראל!

כיצד סבר ליברמן עצמו להגדיר אותו יסוד חיובי — כחילופי בראשית (לפני קביעת הנוסח שלנו), מסורת קמאית ארץ-ישראלית, ומסורת קמאית בבליית, או שמא כשינויים והגהות שחלו בלשון המשנה (והתוספתא) על-פי מסורת א"י ובבלי, שיטתם וסברתם של חכמי התלמוד, שיטות שונות המולידות מסורת שונות? רבנו נזהר שלא להכריע לגמרי בשאלה זו, ובהרבה מקומות הוא דיבר על ה"מסורות השונות". ברם שמא יש בדבריו כדי לרמוז שהוא כלל כאן במפורש שינויים הנולדים, מתפתחים ומוגהים במקור, הנעשים לשם העמדה על השיטה האמיתית, ולאור הסגנון ההולך ומתפתח? עיין לשונו שם, ובתוך דבריו: "ועכשיו נשאלת השאלה: כיצד יתכן שמסורת הבבלי לא השפיעה על נוסח התוספתא ששנו אותה בישיבות בבלי? והסברא נותנת שבוודאי ובוודאי השפיעה מסורת זו בכמה מקרים על נוסח התוספתא שבידינו. ואף שעיקר התוספתא שלנו מקורו מישיבות א"י, מ"מ לא ניצלה משינויים והוספות ששרשם הוא בישיבות גאוני בבלי" (עמ' יב). אין אלו אפוא מסורות בכל מקדמת דנא ללשון התוספתא העיקרית והקמאית, אלא "שינויים". ולכן כתב שינויי הנוסחאות הם שרידים של מסורות שונות "שהיו רווחות בישיבות השונות" (הלא הכוונה ישיבות אמוראים), ולא שמסורות הישיבות הם שרידי חילופי לישנאות שבתוספתא. וכן כתב במקום אחר: "כי לפעמים אין לפנינו שיבושי סופרים אלא תיקוני סופרים, תיקונים שנעשו בכוונה ובשיטה בהתאם לדעות הרווחות במקומות הסופרים" (קריית ספר, יד, עמ' 325). וכבר דיין בדבריו ופירשן כ' מיליקובסקי, סדר עולם, חיבור דוקטור, אוניברסיטת ייל, 1981, מבוא, עמ' 130-131, ועמ' 166, הע' 18. וכך מוכח בין הדוגמאות בתוספת ראשונים שם, ממה שנאמר (עמ' יג) על תוספתא קידושין פ"ג ה"א מפורשות, שהכתוב בכ"ו ובנדפס "זהו כתיקון הבבלי שם מ"ז ב", ובתוספתא כפשוטה לשם: "ומטעם זה שיבש רבא את הברייתא ושנה בהא... ובתוספתא דפוסים וכ"ו [וקג"ג, ש"פ] נאשרה הגירסא, כמו ששנו בה בישיבות גאוני בכל, וע"פ תיקון הבבלי" (עמ' 939). ועיין: ש"י פרידמן, "קידושין במלוה", סיני, עו (תשל"ה), עמ' מז-עו (ובמיוחד עמ' ע-עא). כמובן, אין דברינו מכוונים לטעון שלא התחשב רבנו ז"ל בשינויי בראשית כלל, אלא לומר שלשונו מכון באופן ברור לכלול אף את השינויים המתחדשים.

ומצוחצח יותר. המינוח התלמודי מפותח ומהודר יותר. הסגנון הפנימי שבסוגיה מותאם ושווה יותר. הוא משתמש במקורות ספרותיים שונים, בין מקרוב בין מרחוק, ומאחד ומשווה פני הסוגיה במעשי הארמוניזאציה ואיזון. הווה אומר, מין עריכה לשונית מתוכננת לתוכו, כתנופה של עשיית כל התלמוד כדור אחד, המקדם נטיות סגנוניות משכבר, ומקרבן להיות כללים רחבים יותר.

נוסח הענף שייך לבית מדרש אשר נתן אותותיו כבר בפני השאלות והלכות פסוקות, ונוסח הלכות גדולות מושגת עליו ממש, רוב מניינו ובניינו. הופעת גירסת פמ היא תהליך ממושך, בפיתוח מודרג, דור אחר דור של תוספת שיפורים.

*

עיון זה שלפנינו אינו אלא פרק אחד של תולדות הנוסח, מקוצר ומפושט לצורכי הרצאה, ועוד יש לצרף לו תופעות שונות בתולדות הנוסח, קדומות שמבראשית ומאוחרות. וכן תופעות מסובכות של בידוד מחד, הפצה מאידך, במחזורים, בחפיפה, ובגלגולים מגלגולים שונים.

ואין לפנינו אלא דגם, ולא מיטת סדום שכל הרגליים חייבות להתאים לה. מתיחת הגמי שלנו לא היתה אלא לעשות בו מידת מנעל. ברם אם המנעל מתאים, צא ונעלו, ורגליך יובילוך למקום המתבקש.

*

כאן המקום לעיין בדבריו של ירחמיאל ברודי, שהקדיש נספח מיוחד לנוסח פרק השוכר את האומנין, על-פי מאמרי "אילן-היוחסין"⁴⁵. ברודי מתייחס לט"ו החילופים שפורטו באותו מאמר במסגרת שיטתו הכללית שבמאמרו, שיטה המתאימה או מבוססת לרוב על דעותיו של רוזנטל, ורואה אפוא יסוד

44 לסימנא בעלמא, נביא כאן קצת מדבריו של קרוס: "...when textual families are detected, each with a particular series of special readings or traits, it must be postulated that such textual families arose in separate localities, or in any case, in complete isolation. Distinct textual families take centuries to develop but are fragile creations. When manuscripts stemming from different textual traditions come into contact, the result is their dissolution into a mixed text or the precipitation of textual crisis which results in recensional activity, and often is the fixing of a uniform or standard text" (F. M. Cross Jr., *IEJ*, 16 [1966], p. 87).

לענייננו נוסף ונאמר כך: ענף גה וענף פמ מופיעים לפנינו כבר כל אחד כנוסח מוגמר ומהוקצע. סביר לומר שהיה קיים ביניהם מידה מסוימת של בידוד. יתר על כן, מכלול שינויי הגירסה, אף בנסחים המערובים שצמחו מהם, טבוע לעולם במטבע של שניים: שני ענפי מסירה, שתי גירסאות מובהקות (מובהקות, כי אין דברינו כאן אמורים כלל על שינויים "קטנים") עפ"ר לכל דיבור מן התלמוד שיש לו שינוי מובהק, ע"פ כל המקורות יחד (ראשונים, ועדויות נוסח). שניו זה בתוצר הסופי (וקשה להעלות על הדעת שאיננה אלא מקריות) מצביעה, לא רק על בידוד בין שני מרכזים, אלא (והוא עיקר לנידון במאמר זה) לטקסט קבוע ומוגמר בלשונו בכל אחד משני המרכזים. שהרי במסירה חופשית וגמישה (כגון בהצעה בע"פ שוטפת וזורמת) יש לצפות לריבוי גדול של גירסאות, ולא כמות קבועה ועקיבה, אלא לפעמים שלוש, לפעמים ארבע ויותר. כן יש לצפות, שגמישות זו לפעמים (לפחות לפעמים) תבטל את הנוסח הקבוע הרצוף והמוסכם בדיוקו שבין שני הענפים, רוב בנינו ומניינו של הפרק כולו, שאין בו שינוי כלל.

45 ברודי, עמ' 289-301.

חילופי הגירסאות בתקופת המסירה הגמישה שבעל פה.⁴⁶ הנחה זו, של מצע אחד ויחיד לשינויים המובהקים בכלל, מודגש שם על-ידי: "עיון ברשימה זו ("אילן היוחסין", שי"פ) מגלה שאופי החילופים הולם את ציפיותינו לאור הנאמר לעיל על סוגי החילופים המתהווים במסירה שבעל-פה, ובפרט באלה המשתקפים בספרות הגאונים."⁴⁷ אף שנרמז בדברי המחבר שדגם אחר היה מסלק חלק מהשגותיו,⁴⁸ לא הגיע (בגלל מיעוט הדוגמאות?) ליישום דגם אחר בזה, ונשאר דבק בדגם של מסירה זורמת וחופשית.

ברודי קבע עיקר משימתו שם בזה הלשון: "נתעכב קצת על אופי החילופים האלה, ובפרט על השאלה: לגבי איזה חלק מהן ניתן לקבוע מהי הגירסה המקורית."⁴⁹ ואמנם, לגבי שני סעיפים הבאים לקראת סוף הדירוג שלי (יג, טו), תוספות פירוש, תומך ברודי בהכרעתי. את השינויים שבתשעה סעיפים כינה ברודי "חילופי נוסח", לפי הגדרותיו. אשר לחמישה מהם, כל הדעות שוות.⁵⁰ ואילו לגבי ארבעה סעיפים, שחלק ברודי על דעתי, בכלום הוא עוסק בהסבר שהצעתי: השלמה עצמאית של תוספת פירוש בשני הענפים.⁵¹ כעקרון, אין שום דופי בשיטה הזאת, ואדרבה, היא סבירה בכמה מקומות, ולפעמים הכרחית. אף-על-פי

46 "ברור שצריך לחפש את הסבר החילופים בתחום הביניים שבין העריכה מצד אחד, וההעתקה מצד שני, דהיינו במסירה שבעל-פה... כשהאווירה היא של הקפדה על התוכן ולא על לבישו הלשוני" (עמ' 276); "ראוי לחזור על אזהרת רוזנטל: מידת הגמישות של הטקסט (מבחינה לשונית) במשך המסירה שבעל-פה צריכה להרתיע אותנו מהסתמכות יתרה על המלים הספציפיות המובאות בשם האמוראים" (עמ' 282), ועוד. רמ"מ כשר רצה לתלות את השינויים בכך שחלקים מן התלמוד "נכתבו מתורה שבעל פה" (עין: "אילן-היוחסין", עמ' 103-104; בנוביץ [כלהלן, הע' 82], עמ' 5-6; נ' דנציג, "לתלמודם של גאונים: נוסח התלמוד שבספר הלכות גדולות", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך א, עמ' 156). בהצעת הסברו "איך נהוו הסתירות והשינויים בין הירושלמי והבבלי", פתח רו"ף: "זוהי לא יפלא כי עד ימי רב אשי מסדר הש"ס והבאים אחריו היתה הגמרא בעל פה כידוע וכו' (מבוא הירושלמי, מג ע"ב), יתורגם היום: בטרם התלמוד ערוך ומסודר כלל.

47 עמ' 298. וכן בכמה מקומות בנספח, גישה זו אף מיוחסת אלי מפורשות: "הרי מדובר כאן, כפי שפרידמן בעצמו מכיר, בשתי ורסיות שבעל-פה!" (עמ' 301, הע' 14). לא נרשם ציון שם, ואיני יודע על סמך מה קבע "הכרה" זו. לפרשנות אחרת, ראה: בנוביץ [להלן, הע' 82], עמ' 10, 16.

48 "אמנם, אילו דובר על מסירה שבכתב... אך בדיוק בנקודה זו של חופש הניסוח, שונה המסירה שבעל-פה מהמסירה שבכתב" (עמ' 299-300, ע"ש; הוספתי הדגשה).

49 עצם דבר זה תמוה קצת (אלא אם כן כוונת המחבר להוסיף כאן הסתייגויות מסוימות), שהרי כבר הדגיש ברודי, לשיטתו, וע"פ הדגם שמתוכו פעל, שמישהו או רחוקה מאוד, או כמעט בלתי אפשרית! "כעיקרון, בהקשר שלנו, תוכל שיטה זו לשאוף רק לשיחזור הורסיות (וכך כינה יחס ענפי ב"מ בעמ' 298, ע"י הע' 2, שי"פ) שרווחו בתקופת המסירה שבעל-פה — לשיחזור הלשונית המתחרות שהתהלכו בין הלומדים בתקופת הגאונים. אם אנו מעיזים לנסות לשחזר מציאות טקסטואלית שמעבר לזה, חובה עלינו לפטוע בזוירות מירבית, תוך מודעות מפורשת לכך שאין המיתודות של ביקורת הנוסח הולמות לגמרי את המסירה שבעל-פה. באופן כללי יש להניח שמיתודות אלו יכולות לפעול אף בנוגע לטקסט הנמסר בעל-פה, במידה והשינויים החלים בו דומים במהותם לאלה החלים בטקסטים הנמסרים בכתב; אך במידה וחלים בו שינויים בעלי אופי שונה — כגון חילופי ניסוח חופשיים או חדרת מסורות מתחרות — תעמוד כל השיטה המפוראת של ביקורת הנוסח בפני שוקת שבורה" (עמ' 285-286).

50 לגבי הסעיפים שלא הוצעה להם כל הצעה לגבי קביעת הנוסח המקורי, ראה כעת בכרך הנוסח, במקומו. לגבי סעיפים ט-י (הע' 4 של ברודי), הוספתי כעת בכרך הנוסח אף האפשרות שחל השינוי בענף פמ דוקא, לאור אופיו של ענף זה, שהתברר יותר בינתיים.

51 לגבי סעיף ב, ראה מה שהוספתי כעת בכרך הנוסח, בכיוון משניותו של פמ, כאפשרות בעלמא.

שענף גה הוא הענף השקט והשמרני, הרי במקצת המקומות אף בו תוספות פירוש.⁵² אם כל ענף (פמ במיוחד, וגה לפעמים) עשוי להוסיף פירושים – והוא דבר מוכח כשאנו מוצאים בענף השני גירסת "ליתא" – הגיוני הוא לצפות שבאחוז מסוים יכריעו מסרני שני הענפים להוסיף באותו מקום! ובכן, שתי גירסאות המשלימות גירסת "ליתא" מקורית. ואפילו כששתי הגירסאות כוללות תוכן דומה, הרי הם המקומות שדרוש בהם במיוחד תוספת פירוש, להבהרת העניין. התופעה הזאת מוכחת לגמרי באותם מקומות (המתאימים לעניין) שאנו מוצאים בהם שלוש גירסאות – גירסת "ליתא" מקורית, ושתי גירסאות עצמאיות של השלמה. המקרים שמצאנו בהם שלוש הגירסאות, בניין-אב הם לעצם התופעה של השלמת "ליתא", והיא ראויה להתחשב בה במקומות המתאימים.⁵³ ועניין זה (השלמת פירוש עצמאי שונה בשני הענפים) הוא העניין שהזכרנו לעיל, שברודי עצמו מודה ששינוי הדגם היה עשוי ליישב קושייתו, שהעיר "אילו דובר על מסירה שבכתב... ניתן היה להסיק [כן]". הווה אומר, הדגם גורם.

אין שם דבריו של ברודי אפוא שום מחלוקת עקרונית ויסודית (לאחר מה שהערנו לעיל) אלא לגבי סעיף ג בלבד. שם כותב ברודי: "פרידמן טוען, על-פי המקבילה בירושלמי, למקוריות המסורת [של ענף פמ]... הכרעה כזו שייכת למישור של חקר המסורות (דוגמת הכרעה בין מסורות חלוקות שבפי אמוראים שונים, או בלשונות 'איכא דאמרי'), ולא למישור של ביקורת הגירסא והנוסח".⁵⁴ כאן העולם מקשה בתמיה: הא מילתא מנא לן? מה כוונת העקרון הזה, ומה הצדקתו, לומר שאין הירושלמי יכול להכריע, ולוא במקצת, בחילוקי גירסאות? אם מבקשים אנו להכריע בין שתי גירסאות במקום מסוים בבבלי, איזו נראית מקורית יותר, ואיזו נראית פחות מקורית, הלא אמורה ההתאמה למקבילה שבירושלמי (העתיקה יותר, מן הסתם, מזו שבבבלי) להיות גורם חשוב בהכרעה זו, כל זמן שאין גורמים אחרים מטים לצד ההפוך?

הסבר ההשגה הזאת נובע מן העקרונות שברודי עצמו העמיד במאמר זה, וטיפולו בנידון אינו אלא פועל יוצא מהם. בהתייחסותו לט"ו החילופים שב"אילן-היוחסין", חילק אותם ברודי לארבע קטגוריות מוגדרות: "חילופים בשמות ובייחוסים"; "שינוי ניסוח ולשון"; "תוספת פירוש בענף אחד"; "ורק דוגמא אחת המשנה את כוונת דברי ר' חייא, ואפשר לכנותה שינוי יסודי".⁵⁵ הוא הוא אותו סעיף ג הנידון. חלוקה זו נובעת מן החלוקה שעשה ברודי בפרק ג שבמאמרו. כאן סיווג את החילופים שהובאו בספרות הגאונים "שכנראה אינם נובעים מתהליך ההעתקה". פשרם של שינויים אלה, לדעתו, אינו נמצא בעריכה אחרת, אלא "ברור שצריך לחפש את הסבר החילופים בתחום הביניים שבין העריכה מצד אחד, וההעתקה מצד שני, דהיינו: במסירה שבעל-פה".⁵⁶

ו"עריכה" מהי? לדעת ברודי, חלק מהותי מעריכת התלמוד הוא קביעת תוכנה (ולא לשונה) של סוגיית התלמוד.⁵⁷ אי לכך, אחרי עריכה ייתכנו שינויי לשון לרוב, אבל לא כל-

52 כגון: "וממונא אית ליה גביה" (סוגיה ז, עט ע"ב, ועיין גירסת כ"י ג, 33). וראה מכוא בכרך הנוסח, בפורטרט.

53 ראה בעת בכרך הנוסח, סוגיה יב, חילוף-גירסה 8; סוגיה ז, חילופים 19, 8.

54 עמ' 300–301.

55 עמ' 288–289.

56 עמ' 257, 276.

57 "עריכתו היתה עניינית בלבד, ואף פעם לא עבר עריכה לשונית בתור שכזה... הטקסט נשאר חשוף במידת מה, גם לאחר עריכתו. לשינויים מסויימים כגון העברות והוספות שלבים מסכמים" (עמ' 279).

כך שינויי עניין ותוכן. ומכאן זוכה סעיף זה להיות בקטגוריה נפרדת בפני עצמה. שמא סובר ברודי שבכגון זו שלפנינו, לא הצליחה העריכה לערוך ולקבוע את התוכן, ונשארו בשמועה (בשני ענפי המסירה) שתי מסורות עתיקות שלא הוכרעו? כל השגתו ומבוקשתו אפוא, אינן אלא שייאמר מפורש: מסורת שבגירסת פמ נראית מקורית יותר מן המסורת שבגירסת גה.⁵⁸ ואכן גם בחילופי מסורות יש לפעמים הכרעה, ועל-פי קני-מידה מסויימים, כגון איזו מסורת נראית משנית מפאת הרחבות ועיבודים.⁵⁹

ר"ל, ולא לשינויי תוכן ועניין! "תפיסת הטקסט היתה של מהות הקבועה מבחינת התוכן, ולא מבחינת המלים" (עמ' 244, הע' 38). ועיין שם, עמ' 252. בקשר ל"לישנא אחרינא" שבתלמוד: "...וסוגי השינויים שביניהן תואמות בדרך כלל את הציפיות שלנו ממה שמצאנו עד עכשיו בנוגע למסירה שבעל-פה: הרבה שינויים בניסוח ובהרחבות פרשניות, ומעט מאד בתוכן הבסיסי" (עמ' 282). והשווה שיטתו של רוונטל בכלל. ועיין: JJS 39 (1988) pp. 208–209 (ובכלל בדיון שפר-מיליקובסקי: P. Schaefer, "Research into Rabbinic Literature: An Attempt to Define the Status Quaestionis", JJS, 37 (1986), pp. 201–211; Ch. Milikowsky, "The Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature", JJS 39 (1988), pp. 201–211; Schaefer, "Once again the Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature: An Answer to Chaim Milikowsky", JJS, 40 (1989), pp. 89–94).

48 ואמנם עיין "אילן-היוחסין", עמ' 111, ד"ה מן הטעמים. ורבותינו שהזכירנו מקדמת דנא על מסורות שונות וכי"ב, הזהירו ואמרו שלא להגיה, ולא אמרו שלא להכריע. ר' תם בהקדמה לספר הישר: "ועוד אני מודיע לרבים ומשמיע שלא להגיה הספרים מתוך התוספתא ומתוך הבריתות... וגם תמצא ברייתות קטועות בתלמוד ומפרשי בהו אמוראי פירושי טובא וראש הבריתות לא ידעו ותמצאנה שם שלימה" (וראה: אפשטיין, מכוא לנוסח המשנה, עמ' 1 הנ"ל). וכתב הגר"ש ליברמן ז"ל: "ועל אחת כמה וכמה שאין להגיה מקור אחד ע"פ מקור שני, שאין להגיה את הספרי ע"פ המשנה ולא את המשנה ע"פ הספרי במקום שכל תה"י של כל מקור לחד מתאימים... אבל מובן הדבר שמתור הסתייע במקרים ידועים במקור כמכריע לאחת הגירסות (הנמצאות בכת"י או בראשונים) של המקור הראשון" (קריית-ספר, יד, תרצ"ח, עמ' 324). אסור להגיה, מתור להכריע. ועיין היטב בהערה הבאה.

59 ועיין מ"ש ב"לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן (עומד להופיע), טרום תדפיס, עמ' 44, ובשאר המאמר. ודומה שאף ברודי לא יאמר שאין ניתן להכריע במסורות. ועוד כתב שם (והוא הדיבור שדילגנו בפנים ע"י הע' 54): "וייתכן מאד שהוא צודק מבחינת האמת ההיסטורית אבל גם אם נקבל שכך הדבר" וכו'.

הבה נעניין בפרשה זו, לגופו של עניין. ברודי הרי"ן אפשטיין. בפתחה הנ"ל של מכוא לנוסח המשנה, בעניין חילופי-לשונות ("פנים אחרות"), כתב: "וכשם שאין להגיה מס"ז לספרי, כך אין להגיה מתוספתא ובריתא למשנה, אפילו במקום שאין ההבדל אלא הבלבל בלשון ולא בהלכה" (עמ' 1). ודומה שגישת אפשטיין היא, בהקשר סוג הדוגמאות שהציע שם, לא רק שאין להגיה, אלא אף אין להכריע. שהרי כתב: "כי שני תנאים שנו אותם: המשנה תנא אחד והבריתא תנא אחר; זה שנה בלשון אחד, והשני בלשון אחר" (עמ' 2): "כי שני תנאים שנו אותם: המשנה ממקור אחד, והבריתא ממקור אחר. וכשם שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, כך אין שני תנאים שונים בלשון אחד, אלא זה תופס בלשון זה, וזה – בלשון אחר, אע"פ שהענין אחד" (מכואות לספרות התנאים, עמ' 239, והוא בוודאי מהדורא קמא, ועיין במאמר שציון להלן). אין אפשטיין מנסה להכריע הכרעת ראשוני ומשני בכל הדוגמאות שם, וכל מהלך לשונו מושך לכיוון שאין לעשות כן. בום, לדעתנו, אף אותן דוגמאות שהביא שם מורות על מסורות מקוריות יותר, לעומת מסורות מעובדות יותר. ניקח דוגמתו השנייה שם. "סקלא" (תוספתא שבת פ"ג ה"ד) מונח מקורי הוא שנתפרש דרך תרגום כמשנת שבת טז, ח: "כבש". יש אפוא לדרך ולהציע הכרעות של מוקדם ומאוחר, אבל כמוכח לא להגיה. (ראה המאמר "תוספתא עתיקתא", העומד לראות אור), ויש בנידון אף ענין של שינויי גירסאות ביצירה אחת. שהרי "סקלא" שבתוספתא באה בכל עדי הנוסח חוץ מכ"י ערפורט, הגורס "כבש"! (אפשטיין נמנע מלציין או להתייחס לגירסה זו שם). כאן בוודאי שומר ענף כ"י וינה-דפוס את הגירסה המקורית בתוספתא, (וענף) כ"י ערפורט גורס גירסה משנית, שמא בהשפעת המשנה,

כרם אין עצם גישה זו מוכרח כלל. שינוי במשמעות הוא שינוי תמים ורגיל, ואין להוציא מכללו ולעשותו איכא דאמרי ושתי עריכות. הדגם הנגדי שאנו מבקשים להעמיד, של נוסח קבוע, הנמסר במסירה פעילה ויוצרת, פותח אפשרויות אחרות, ואין אתה צריך לעשות סעיף זה עניין בפני עצמו, חריגה ובעיה מיוחדת, משום ששינוי הלשון (שכלל אינו שינוי גדול) גורר אתו אף שינוי משמעות. ובהחלפת הדגם, חלפה הקושיה.

מתוך שראינו בפרק זה חילופים מובהקים, ובכל זאת אחד תואם את הנוסח המקורי ואחד פותח על גביו, הבה נבדוק את שני הכיוונים האלה, בחילוף הנידון. א — בדף עו ע"א (סוגיה א, ח"ג), גירסת גה היא המקורית: "אילו (אי) אנא הואי, לא הוה יתיבנא להו".⁶⁰ בענף פמ הגיהו, על-פי מסורת מארץ-ישראל, או על-פי הירושלמי: "אי לאו דאנא הוא לא הוה יתיב להו". אבל אם כך, לא הצליחו להגיה הגהה מובנת ומבוררת מבחינת הכוונה, כיד הסגנון הטובה על מסרני פמ בכל מקום, שיודעים הם לתקן בסגנון ברור ומוכן. וכעין lectio difficilior לפנינו, שתמהו עליה, ומחקה מן הספרים. במידה זו, גוברת סבירות הכיוון השני: ב — גירסת פמ היא הגירסה הבבליה המקורית. היא מתאימה יותר למסורת הירושלמי, ומצב זה תמיד עשוי להכריע לעתיקותה של אחת הגירסאות. סגנון פמ סתום (lectio difficilior אמיתי), ונראה כפותח באמצע עניין: "אמ' ליה חביבי (אמ') אי לאו דאנא הואי וכו', כאילו נקדע מעובדא שלמה יותר. ובוודאי כך היה, ומקשה רב לתנא על-פי חלק זה בלבד שנשאב מתוך סיפור שלם יותר של כל המעשה, בסגנון ארוך יותר, אולי כעין זה שבירושלמי: "ר' חיייה רובה אגר חמרי... ואמ' להון לא דאנא חייב מיתן לכו" וכו' (רפ"ו, י ע"ד). סגנון הבבלי (פמ) קטוע אפוא, וכפי שהתקשו בהבנת נוסח כ"פ/כ"מ, וכפי שכתב בעל דק"ס: "איני יודע לפרשו".⁶¹ מקרה זה הוא אחד המקרים, שקיומם הכללי אינו מוטל בספק, שאירע שכלול הסגנון אף בענף גה, שהיה מיועד בוודאי להקל את הסגנון העמום, ולהכניס סגנון מבורר יותר, וללא הקפדה שאף משתנה בזה תוכן סיפור הרקע קצת. עוד נתון אחד שנוטה לחזק את האפשרות שגירסת גה נובעת מתיקוני לשון וסגנון.⁶² והוא סימן היכר לכל כיוצא בו. אותו סגנון שיש לו מקורות ספרותיים, שכמוהו נמצא בהקשרים אחרים בתלמוד, יכול להיות סגנון מוגה על-פי אותם מקומות, מה שאין כן בסגנון ייחודאי. בניידון, הוא הסגנון: "אי הואי התם הוה יתיבנא" וכו', המופיע כמה פעמים בש"ס,⁶³ וכן בכלל הסגנון "אי הואי התם הוה" וכו', הם הסגנונות המשמשים כאן בענף גה דווקא.

שמא במעשה תרגום על אחר. כאן לא רק שנכריע אלא אף נגיה (כלומר, נכריע הכרעה טקסטואלית לגבי הגירסה המקורית בתוספתא, זהו בוודאי המובן של "להגיה" בהקשרים הנידונים).

60 כלומר, ר' חייא אומר, אילו הייתי דן באותו מעשה (ובענף פמ הוא עצמו היה בעל דבר במעשה זה, ואומר: "אילולא שהייתי אני בעל דבר" וכו').

61 עמ' 214, אות ש (ראה "אילן-היוחסין" שם).

62 ברודי התרעם קצת על "נסיון של פרידמן (שם, עמ' 111–112) להסביר את היווצרות גירסת ענף המבורג-גניזה מתוך גירסת מינכן-פלורנץ דרך שיבושים גראפיים" (עמ' 301, הע' 14; הוספתי הדגשה). אולם לא נאמר כך במאמרי, ואדרבה, כל הלשונות שנקטתי שם (כעניבור של הגירסה ההיא, "מעשי עיבור והתאמה", "מחיקת 'לאו ד'... תוקן") עולים בקנה אחד עם רעיון המסירה היוצרת (רעיון שמאז התחזק יותר ויותר), עיבור מכוון וזהיר, ולא שיבושים גראפיים מוטעים. כאן מבצבצת ועולה קובלנה קטנה. אם תכתובני לדורות, קודם תקראוני בספר. בהקשר זה הוא שרצה ברודי לייחס אלי את התפיסה שמדובר בשתי ורסיות שבעל-פה, והדבקות לדגם בלעדי היא בוודאי הגורמת, שהיא אינה משאירה מקום למעשי עיבור, אלא או שתי לישנאות (בעידן של בעל פה), או שיבושים גראפיים (בעידן של כתב).

63 ראה "אילן-היוחסין" הנ"ל, עמ' 112, הע' 105. והוסף: ערכין כט ע"א.

ואולי תמיכה נוספת לניתוח הזה מגירסת ספר הערוך: מתוך אחד-עשר חילופי הענפים בפרקנו, שמצאנו להם הבאה בערוך, עשר גירסאות זהות לענף גה, ורק זו, "אי לאו דאנא הואי", לפמ!⁶⁴ שמא לפני בעל הערוך עמד נוסח של הפרק, המדויק ונאמן למסורת גה, משלב מסוים, טרם הוגהה בו גירסתו מתוקנת זו?

לאור כל האמור כאן, נעיין בעצם הסיווג של חילופי גירסה בין אלו המשנים את התוכן, לבין אלו שאינם משנים את התוכן. מוטב לראות תופעה זו בקשת רחבה. כמעט כל שינוי לשון משנה את התוכן למי שמדייק הרבה. מאידך גיסא לא נמנעו הגרסנים משינויי לשון שיש בהם הבדלי תוכן כל שהם, במיוחד כאלה שאינם משנים בעניין המרכזי, ויש שבשעת הצורך יגיעו שינויי הסגנון להשפיע אף בתוכן המרכזי. שינויים כאלה עשויים לבוא גם לאחר שלבש התלמוד לשון וסגנון ערוך ומסודר, ואין לנו לעמוד מבחוץ ולהטיל סייגים על כך, ולומר שחילוף כזה לא יבוא לאחר עריכת התלמוד בתוכנו.⁶⁵

ושמא מושג זה, של עריכה קודמת ומוגמת של התוכן ולא הלשון, יכניס את החוקר לגדר דחוק, הלא דבוקים הלשון והתוכן יחדיו? קשה להעלות על הדעת תלמודם של אמוראים כמסירה פתוחה וזורמת ללא נוסח קבוע, תוכן ללא מלים. קשה להבין, לפי תפיסה זו, ההתאמה המילולית, לפעמים מרשימה, במימרות ושמעות שבין הבבלי והירושלמי. גם קשה להבין הפקת התוצר הסופי — ענפי מסירה שיש ביניהם יותר משותף בנוסח ובלשון מאשר שונה. מאידך גיסא, אם נניח קיומם של ניסוחים ספרותיים קבועים, אשר בכל זאת פתוחים הם לשינויי לשון, והכל לפי מה שהוא — דברי התלמוד יותר מדברי האמוראים, קל יותר להבין את התופעות שציינו. לפי זה, לשון ספרותי מנוסח אינו לשון קפוא וסופי. לא ניתן להחליף לגמרי את התהליך בחד-פעמיות סטאטית, מרגע התהוות הנוסח המוגדר.⁶⁶

64 וראשון זה הוא בין היחידים והמיוחדים של התקופה, שגירסתם המתועדת בפרקנו שייכת בצורה כה חדר-משמעת לענף אחד, עיין מבוא בכרך הנוסח.

65 דומה שרוחנטל התלבט ארוכות בליבון הפרשה הזאת. עוד בהרצאה של תשי"ז ("לישנא אחרינא"), קבע שלישינא אחרינא שונה לא רק "מן לשונה" אלא "ופעמים אף מן עניינה" של פסחים שלנו. הדגש הרושם על הסוג הראשון — "ראויים לתשומת לב מיוחדת דוקא אותם שינויי-לשון שאין בנייהם ובין נוסח פסחים 'שלו' שום עניין הבדל ותוכן, וילא נחלקו על הלכה אלא על הלשון". "בתולדות הנוסח", העלה ששתי הלישנאות מעריכה אחת הן, "אף על פי שהרבה חילופים יש ביניהם שהם אף חילופי עניין" (עמ' 26), ובתוכם "אף חילופי-לשונות שאינם שווים בטעמים" (עמ' 27). את אלה יש ליישב: "ובאותם מקומות שיש עמהם הבדלי עניין וטעם, אי, או מחמת חילופי גירסא באו, או גם מחמת חילופי פירוש וסברא. ואפילו השינויים היסודיים, הענייניים, שבלשונותינו הקדומים ביותר של התלמוד אינם שונים ממה שאנו רגילים אצל מפרשים. אלא שכאן מנסחים עדיין בגוף החיבור את מה שמפרשים אחר כך בצידו" (עמ' 30, עיין שם; ועיין בתקציר האנגלי, עמ' 1). ואילו בתמורה, ש"יש שלשונותיה של תמורה חלוקים בהלכה ממש" ("תמורה", עמ' 340), מסייעת עובדה זו לקבוע לישנא אחרינא של תמורה כעריכה אחרת.

66 אשר לשינויים בשמות החכמים, קטיגוריה א (בפרק ג של ברודי), נקט כהסבר העיקרי שעל כיו"ב "המקורות התלמודיים עצמם מעידים... ואין מקורם של אלה בהכרח בטעות: יתכן שבמקרים רבים אמרו שני חכמים דברים דומים" (עמ' 277–278). כלומר, מוחלפים ועומרים. ועיין "אילן-היוחסין", סעיף א (עמ' 108); "מוסכם שאין להכריע" (ברודי, עמ' 299). ולהסבר זה הקדים הסבר אחר: "במידה מסויימת נראה שחילופי השמות מוסברים בצורה דומה לחילופי לשון: שם האומר או המוסר הוא אלמנט טפל ביחס לתוכן, ועל כן נשמר בהקפדה פחותה ממנו" (עמ' 277). ודילמא כלפי לייא? שינוי בשם הוא שינוי שכל כולו שינוי תוכן, מה שאין כן בחילוף סגנון וניסוח. הרי מצאנו בלשונות "איתימא" (מונח זה בא אך ורק עם שינויי שמות), "ואמרי לה" (הבא אף עם חילופים אחרים) שינויים קלים-ביחוד בשמות החכמים, אפילו של אות אחת, בוודאי מתוך הקפדה שאף שינוי קל כזה כשהוא בשמות הוא משמעותי, במקרים שבשינוי האות קיים שינוי השם, ומכך שינוי תוכנו, כלומר שינוי

אשר לעירוב תחומים והפרדת תחומים (נוסח, מקורות ומסורות, ביקורת נמוכה וביקורת גבוהה),⁶⁷ מי לא ישמח על הפרדתם הברורה, העשויה להקל את עבודתנו בהרבה. ברם דא עקא. לא נוכל לסיים תקופת המסורות לפני תקופת הנוסח הקבוע, אם השינויים במסירת הפעילה של הנוסח הקבוע, הדומים ל"עריכה לשונית", ייחשבו על-ידי מאן דהו תופעות "עריכה". מוטב שתוארו של התופעות יוליך קביעת הגדרים, ולא להיפך. וכבר עמדו רבים על פרשת עירוב התחומין, מזוויות שונות ובמובנים שונים.⁶⁸ ויש שתופעות התהוות הנוסח

האיש. כוונתנו במיוחד לשינויים מעין אחא-אחאי, סופית א/א, דוגמה קיצונית ביותר, שהרי בכגון זה אין שינוי הכתיב צריך להורות כלל על חילוף אישים, שהרי הוא ר' חגא הוא ר' חגי, הוא ר' חיסדא הוא רב חיסדאי (ראה "לאגדה ההיסטורית", כנ"ל בהע' 59, עמ' 31, והע' 184).

נציין כאן תופעה זו מתוך דפוסי התלמוד בסגנון "ואמרי לה": רבי אחאי ואמרי לה רבי אחא (ברכות ב ע"ב); רבי אחי ואמרי לה ר' אחא (ב"ב עה ע"ב); אילפי ואמרי לה אילפא (ר"ה יז ע"ב); אילפא ואמרי לה רבי אילפי (תענית כד ע"א). ויש שינויים כוללים אך מעט יותר: פליגי בה רבי סימאי ורבנן, ואמרי לה רבי סימון ורבנן (יומא י ע"א); האי צורבא מרבנן ורב הונא בן רבי חיון שמיה, ואמרי לה רב הונא כרבי חלוון שמיה (שבת קלט ע"ב). בהצעת "ואיתימא": רבי אבין ואיתימא רבי אבינא (ברכות ז ע"א, ל ע"א); רב חנין ואיתימא רבי חנינא (עירובין סד ע"ב); רבי חנינא ואיתימא רבי חנניא (ר"ה יד ע"ב); רב חנינא ואיתימא רב חנניה (חולין מה ע"א). והשווה: רב אחלי ואיתימא רב חיאל (עירובין יב ע"א ב"פ, יג ע"א, כולם לעניין אחד), ויש בכתיב-היד הוספות ושינויים.

האם, יחד עם התהליך של שכלול גירסאות ועריכה לשונית, ובכל אותה תנופה של עשיית גירסאות יותר קלות, גם נכנסו שמות יותר "קלים", כלומר שכיחים ושגורים? בוודאי יש תופעות השייכות או כרוכות לגדרים הללו, ויש לאספן ולבררן יותר. אשר לצרור השמות רבה בר חנא / רבא בר בר חנא / רבה בריה דרב הונא, עיין: ר"ש אברמסון, הרב שמואל בן חפני (גאון סורא), פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד', ירושלים, תש"ן, עמ' 11-12, 72 ("...והזהר מלטעות בינו לבין ראבא בר רב הונא בזה, כי טועים רבים בזה"). ועיין עמ' 33; תלמוד ערוך, הפירושים, עמ' 414-417, והנסמך שם. ועיין: כרך הנוסח, סוגיה א ח"ו חילוף 7, לגבי השם "רב אחא בריה דרב איקה", ושאר השמות באותו חילוף. ועיין: "לאגדה ההיסטורית", עמ' 24-26. ולשינוי שמות החכמים, עיין: "זוסמן, סוגיות בבליה לטורים זרעים וטהרות (חיבור דוקטור, ירושלים תשכ"ט), עמ' 266.

67

ראה בכמה מקומות אצל ברודי.

68

עיין: "זוסמן, ושוב לירושלמי נזיקין", בתוך: מחקרי תלמוד, ירושלים, תש"ן, עמ' 92, הע' 160. ובין השאר שם: "התחומים מטשטשים לעתים קרובות, והיחסים ביניהם שלובים, סבוכים ומפותלים ביותר... חדירתם של מסורות... מקוריות שונות לטקסט בעל מסורת אחרת אינן סותרות עדיין בהכרח קיומו של אב-טקסט מעריכה אחת מוגדרת". עיי"ש. ושם, עמ' 109, הע' 205, "מטשטשים" ואילך, ומה שהביא שם משם רוזנטל.

גם חוקרי ספרים מן המקרא ישבו על מדוכה זו של עירוב תחומין וחפיפתם. טול למשל דברי טלמון: "יש לבחון את אפשרות ההשוואה ואת התלות ההדדית של תופעות ספרותיות המתייחסות לכאורה לשלבים שונים של התהליך הספרותי. אם עניין תולדות הנוסח מוחזק עתה נושא למחקר שיטתי מלפני שהסתיים מעשה היצירה של ספרות המקרא, כלומר, כחופף את עצם התהליך החיבור, הרי ראוי כי נבחן את האפשרות שמחקר הנוסח, כלומר 'הביקורת הנמוכה' יפיץ אור על נושאים הנידונים בדרך כלל במישור של 'ביקורת גבוהה' (שנתון למקרא, ב, עמ' 121-122). והשווה: הנ"ל, "Textual Study of the Bible", בתוך: *Qumran and the History* (לעיל, הע' 17); ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא, עמ' 151, 153.

וכן כמה תכונות ידועות הן מחקר המקורות-מסורות, והן מחקר הנוסח. נתייחס בקצרה לאחת מהן: עצם קבלתו והפצתו של מקור מסוים, כרוך בתהליך המשכלל ומעצב נוסחו. ולכן, לענין המסורות, קובע זוסמן: "במקורות התנאים בד"כ אין שינויים מהותיים בין ירוש' נזיקין לשאר הירושלמי, — ובמשניות לא מצאתי כלום... ואילו בברייתות... בד"כ רק חילופי ניסוח קטנים... וכדומה... שגם במאמרי האמוראים, ככל שהחומר קדום יותר — השינויים קטנים יותר" (עמ' 76, הע' 86, הוספת הדגשה).

והוא הדין לשינויי גירסה בין נסחיה של יצירה מסוימת, כל הקבוע ומונח יותר מחברו (משנה מברייתא,

חוזרות על עצמן בגלגולים שונים — ריבוי מסורות (מבראשית ומסיני, מא"י ומבבל, מסורא ומפומבדיתא, כפשוטיהם וכרמזיהם), קביעה והאחדה,⁶⁹ ויצירת ריבוי חדש, שגם אחריה באות דרכי האחדה וסטאנדרטיזציה חדשות.⁷⁰

דומה שהגישה הפותרת חילופי הגירסאות כתוצאה מנוסח גמיש וחסר צורה של התלמוד, נוסח הלוכש צורות שונות אצל גרסנים שונים, עשויה להטות את המעיין לתפיסה של שוויון ערכן של הגירסאות בכל חילוף מובהק. אין כאן אלא שינוי סגנון, זה אמר בכה וזה אמר בכה. כשכבר הגיעה ההרצאה השוטפת של הסוגיה, לפי שיטה זו, לשלב קביעה — הוא השלב המופיע לנגד עינינו עם חילופיו, עשוי המעיין להתייחס לסוגי הגירסה שלפניו כנציגים מובדלים ועצמאיים של העריכה המקורית, ללא אפשרות לבדוק פרטי צמיחתם ביחסם ההדדי. ברוב המקרים, שאינם עניין לטעות מוכחת, שני הסגנונות מופיעים לפניו כעצמאיים ושווים. ודומה הדבר לאחת דבר אלהים שמים זו שמעתי, זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו. גם שאינם שינויי בראשית, הם נולדים לנו מתוך תקופת המסירה הגמישה ובסיומה בהופעה חד-פעמית, שעיקרם כבר מוגמר והתהוותם סתומה ונעלמת בהכרח.

אף דברי הגאונים מוליכים לכיוון זה, במה שדיברו כמה פעמים על שוויון הטעמים, כשמצאו גירסאות חלוקות.⁷¹ בוודאי התכוונו הגאונים לומר שלהלכה הכל אחד — "היא היא", ולבטל את החילוקים והמחלוקת כמה שאפשר, "לא נחלקו על ההלכה אלא על הלשון" (תוספתא פרה פ"א ה"ח, עמ' 640).⁷² ואי לכך, אין לחקור מה לפניו ומה לאחר, וכעין מגמה לנטרל קושיה כל שהיא הטמונה בשינויי הגירסאות.⁷³ שיטתם "חד טעמא" שבענייני נוסח מקבילה לשיטה "תרי עובדי" בחילופי מקורות,⁷⁴ ושתיהן נועדו כנראה להציב תריס בפני ההשוואה וההכרעה. ברם גם בגירסאות שהעמידו הגאונים כשוות, אפשר

ברייתא ממימרא, מימרא מדברי התלמוד, דברי התלמוד מהוספה מאוחרת בגוף התלמוד, כעין תוספת סבוראים או גאונים, פחות חילופים בלשונו (עיין: "על דרך חקר הסוגיא", עמ' 306). בב"מ פ"ו מצאנו בעיקר רק מקום אחד שהיקף השינויים ומשמעותם חורגים מן המקובל, ודומים יותר לפניו שונות של אותה תת-סוגיה עצמה, והמדובר בקטע שכל כולו הוספה מאוחרת יחסית לגוף הסוגיה, והוא עוד עובר לנגד עינינו שכלולי עריכה יסודיים יותר (תלמוד ערוך, הפירושים, עמ' 115-120). והוא הדין לשיבושים: כל המפורסם יותר — נוסחו תקין יותר, וכל המאוחר יותר — פגיע יותר לשיבושים (עי"ש עמ' 137 והע' 47, עמ' 67 הע' 62, עמ' 407 הע' 297).

69 עיין: "אילן-היוחסין", עמ' 138; זוסמן, מחקרי תלמוד, עמ' 103.

70 אף בזו, ולהשוואה בעלמא, מעניין להטות אוזן לחוקרי המקרא בנושאותיהם להגיע לסיכום היסטורי של שלבי התפתחות, הלא מסגנונם אתה שומע משהו על המשותף בבעיות נוסח בשני תחומים נפרדים אלה. עיין מאמריהם של מ' גושן-גוטשטיין ושל טלמון (שניהם הובאו בתוך *Qumran and the History*, עמ' 42-89; 1-41 (עמ' 4-6 שם); Cross; טוב, ביקורת נוסח המקרא, עמ' 150-158.

71 זמן כמה אשכחנן נוסחא עתיקא גמרא דמשני לישאניה מן לישאנא דילנא א"ע"ג דטעמי שאור להדרי", תשובות הגאונים, הרכבי, סי' שלד, עמ' 164 (אוה"ג ב"ק, התשובות, סי' לו, עמ' 14), הביאוהו החוקרים בעניין הנידון. והוא לרב האי גאון (צ' גרונר, "רשימת תשובות רב האי גאון", עלי ספר, יג, תשמ"ו, עמ' 68, מס' 951).

72 וראה מבואות לספרות התנאים, עמ' 234 (וכאן להלן). וכפי שהיו מתרצים בתלמוד ברגיל: "לא פליגי", וכיו"ב.

73 "ותריהו עולין לטעם אחד"; "דהני תרי לישנא חד טעמא אינון", ובמיוחד אצל רב האי גאון. ראה: ברודי, עמ' 238-239, שהעמיד על נטייה זו שנוטים הגאונים, ושם ההכאות.

74 ראה: "לאגדה ההיסטורית" (כנ"ל בהע' 59), וכל "לא פליגי", בכל צורה שהיא, כנ"ל.

למצוא בהן מוקדם ומאוחר מבחינת התפתחות נוסח התלמוד, ואין אנו רשאים להיפטר ממנו.⁷⁵

הרעיון של שוויון השינויים, בצורות השונות שהוא לבש, קסם לחוקרים במשך כמה דורות. רעיון זה מצמצם את חשיבות השינויים לענייני סגנון בלבד, ומסיר את האיום שחשו בהם לאחדות התוכן, ולאחדות העריכה, לאחר שכבר ויתרו מן ההכרח על אחדות הלשון. ודבר זה אירע, הן בשינויי מסורות והן בשינויי גירסה. הר"ן אפשטיין הדגיש בשינויי מסורות "כי שני תנאים שנו אותם... אלא זה תופס בלשון זה, וזה — בלשון אחר, אע"פ שהענין אחד."⁷⁶ ברם הוא יישם סברה זו אף במקומות שאפשר להעלות להם הוכחות ברורות למוקדם ומאוחר,⁷⁷ אשר גישת השוויון עלולה להרחיק מן המודעות. בתחום שינויי הגירסאות קיימת הנחה דומה — מוסרים נאמנים אינם עשויים לשנות במכוון, שהרי שינוי קלקול הוא (ואם ישנם שינויי משמעות, שמא אינם אלא תוספת פרשנית מאוחרת). אשר לרוב השינויים, השיטה הזאת נוטה לומר כמה שאפשר — שחשיבותם מצומצמת ללשון וסגנון, ולא פגעו בתוכן ובעריכה, והיא היא, כפל עניין במלים שונות.⁷⁸

במידה ובמקום ששייך ליישם את הדגם של מסירה יוצרת,⁷⁹ עם שכלוליה וחיידושיה (ולא "העתקה" בלבד), נפתח צוהר לכיוון השני. הנתונים בכ"מ פ"ו מלמדים על פיתוח ואבולוציה, מושגים השייכים להרבה מתחומי ספרותנו, והנתונים לבדיקה ולמידה לפי שיטות ועקרונות שונים. המודעות לכך מעודדת את המעיין לבחון מוקדם ומאוחר בלשון, ראשוני ומפותח במינוח, סתום ומבוורר בעניין, יחידי או מקביל מפאת יחס הדיבור הנידון לקורפוס כולו. בבדיקתו עשוי הוא להעלות קווים רחבים ונטיות בולטות בכל אחד מן

75 נעיין: באותם דברי רב האי גאון בתשובות הגאונים, הרכבי, סי' של, עמ' 157–158 (אוה"ג יומא, התשובות, סי' ח, עמ' 10; ברודי, שם, עמ' 239): "ודאמרתון בכרייתא לא קשיא הוא אילא סיוע, ודאי הכין הוא ברייתא קמיתא סיוע היא לרב חסדא דאמ' הא בכארי הא בחולה. והכין גרסין רבנן תניא נמי הכי אחת מוציאין וכולי לישאנא נחא דסיעתא, אבל דקושיא אמרין והא תניא חטף באתמהתא. ופירוש הוא בלשון קדש וזאת שנויה, ופירוש הוא תניא והלא שנוי". אכן יש "והתניא" שהיא סיוע, וקשה להבחינה מן "והתניא" קושיה. כמה ש"גרסין רבנן תניא נמי הכי", גרסו אפוא גירסה מבוררת ומפורשת יותר. וכ"ה בסגנון זה בכ"י מינכן (ועיין דק"ס ליומא כג ע"א, עמ' 57 אות ד). אבל בנדפס ובהרבה כתבי-יד: "והתניא" (כ"י מ 6, כ"י לונדון Harl. 5508, כ"י בית-המדרש לרבנים באמריקה Rab. 218 ודעימם; לא נרשם בדק"ס). והיא בוודאי הגירסה המקורית, והיא מבוררת פחות. בגליון הגמרא לפנינו, בהגהת מהר"י פיק ברלין: "פי' בניחותא", ועיין מה שכתב בדק"ס שם על רש"י; ברם יש להוסיף שהיישוב בניחותא מבורר מעצמו רק בגירסת הכרייתא שבדפוסים: "כמה דברים אמורים, בכריא, אבל בחולה אפילו שתיים מוציאין", שאיננה אלא תוספת, ואינה בכתיב-היד, ואינה לפני הגאונים, ולא בדברי רב האי גאון הנידונים (עיין: הגר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם, עמ' יא, והע' 83; תוכ"פ ליומא, עמ' 734). ולפי אותה גירסה, הכרעה של ממש היא אם והתניא קושיה או סיוע. כל עוד גרסו "והתניא", היו צריכים לסמן הפרש זה במבטא הקריאה (רב האי, שם: "חטף") או "בתנועת הקול" (אוה"ג, שם, הע' 1). מכאן באור רבנן דגרסין, וגרסו גירסה מבוררת ומוכרעת: תניא נמי הכי. והשווה לעיל, שינויי מינוח כיו"ב (והתניא/ורמיניה).

76 "חילופי לשונות ושינויי מקורות", מבואות לספרות התנאים, עמ' 234–240 (ההבאה בעמ' 239; הוספת ההדגשה האחרונה). ראה לעיל הע' 59.

77 במקום אחר (במאמר "תוספתא עתיקתא") עסקתי בנידון.

78 מעין תחושה זו מורגשת לפעמים במחקריו של רוזנטל על נוסחי פסחים. עם זאת, דומה שהוא נוטה כמה פעמים לתת את היתרון, וזכות אבות הגירסה, לענף עתו. ועיין להלן. וראה ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, ירושלים, תשמ"א, מבוא, עמ' 15, בדבר שאלת חילוף מכוון.

79 ברודי השתמש במונח זה לתופעה אחרת, יותר קדומה (עמ' 254).

התחומים הללו, עד שהיחס המוצע נתמך במיון סביר או משכנע.⁸⁰ כחלק מבדיקה זו, יש לבחון אם הגירסה המעולה מקורית יותר או מפותחת יותר.⁸¹ אף שהדגם המוצע על ידינו כזה נובע מניחות פרק השוכר את האומנין, סביר שיש למצוא כמותו בפרקים רבים לרוחב התלמוד, ולא קשה להצביע כבר עכשיו על כמה וכמה דוגמאות. מכל מקום, הדרישות של המחקר הראוי לשמו מחייבות בדיקות מעמיקות ומפורטות כדי לקבוע תיאור אחראי וסמכותי. כבר נוכחנו לדעת שאין אחידות שלמה בתופעות הספרותיות הכרוכות בתלמוד,⁸² ומוטב להחזיק באפשרות של ריבוי דגמים, בינתיים, כעקרון — רב-דגמיות.⁸³ אם הצלחנו לפתוח צוהר לקראת דגם חדש, הראוי לבדיקה ולשיקול הדעת ככל מקום, הרי באנו על שכרנו.

80 הכל לפי העניין והעובדות. לכ"מ פ"ו, ראה דיונינו בכרך הנוסח. אף בחילופי-גירסת תלמודם שאסף ברודי מדברי הגאונים, רבים המקומות המזמינים מחקר בכיוון הזה.

81 אף שאין ראייה לדבר, זכר לדבר כעת במחקרו החדש של פרופ' עזרא פליישר בנוסח תפילות הקבע ("לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ, נט, תש"ן, עמ' 397–441). ונפקא מינה לתולדות המחקר. פליישר מתאר את השיטה המקובלת (כבר מתחילת המאה) שהתפילה נקבעה בתוכנה (ומסגרת חתימת הברכות), אבל לא לשונה, כשהמתפללים התפללו כרצונם וכלשונם ("בהיוליות ערה ומתגוננת... חופש גמור"), ומכאן השינויים, אבל נוסח אחיד לא נהווה עד תקופת הגאונים. המחקר טוען נגד זאת, שנוסח התפילה נקבע עם תיקונה של עצם התפילה, אלא שהיה הנוסח פתוח תמיד לשינויים וחיידושים, וכפי שהחכמים אף עודדו ודרשו. במיוחד בארץ-ישראל. לשם השוואה בלבד, לגבי תוכן ולשון, נביא מתוך דבריו שם לגבי נוסח התפילה (ורק לשם המידה שיש לדברים נגיעה בנידון שלנו, שהרי פשיטא שישנם כמה הבדלי יסוד ביניהם): "והנה חובה זו שהוטלה על הציבור, והיא היתה חובה תכופה שצריכה היתה קיום בפה, אי אפשר בשום אופן לתאר שהיתה ערטילאית, או עקרונית, או שניתן לה שיעור שבאומדנה בלבד, או שלשונה (ואם כן תכניה) והוא פתוח לשיקול דעתו של מי שבא לקיימה... כי אין אדם בעולם, אפילו הוא חכם מחוכם, שאפשר שתוטל עליו חובת אמירתן של י"ח ברכות רצופות, על מנת שינסח אותן בעצמו" וכו' (עמ' 426–427).

82 אשר לעצם התופעה של פילוג לענפים מבוררים, העיר ברודי: "בחלק מהמסכתות (פסח ראשון, בבא מציעא) אמנם הוכח שהם מייצגים שתי ורסיות קדומות, אך לגבי מסכתות אחרות נראה שאין הדבר כך" (עמ' 287, ועי' הע' 214 שם). לאחר מועד הרצאתו, הופיעו מחקרים אחדים המורים על פילוג ברור בנוסחי המסכת הנידונה, ואני רושםם להלן, בלי לנגוע באופיים ומהותם של הפילוגים שתוארו במסכתות הללו: מ' בנובין, "נוסח פרק שבועות שתיים בתרא בבבלי: מהדורה ביקורתית של בבלי שבועות פרק ג' עם מבוא". עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ז; ע' שרמר, "תיר-לישאני" — מסורות הנוסח של בבלי מועד קטן", אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' יז–כח; הנ"ל, "משפחות כתבי-יד ומסורות נוסח של מועד קטן", סידרא, ו (תש"ן), עמ' 121–150. ועיין: ד' גולניקין, "פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב)": מהדורה מדעית עם פירושו". עבודת דוקטור, בית-המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח, כרך א, עמ' יג–יד, נב–נג; א' דיימונד, "דוגמא למהדורה מדעית עם פירוש למסכת תענית, תלמוד בבלי, ראש פרק א', בצירוף מבוא", עבודת דוקטור, בית-המדרש לרבנים באמריקה, תש"ן, עמ' 34; מ' סבתו, "נוסחו של כתבי-יד תימני למסכת סנהדרין פרק שלישי", עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ן.

83 ואנו רואים שאף רוזנטל הציע ריבוי דגמים, לפחות בין פסחים לבין תמורה. ועיין לעיל הע' 14.

ציונים ביבליוגרפיים

י ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", בתוך: מחקרי תלמוד, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים, תש"ן, עמ' 237-303.

ש"י פרידמן, "לאילן-היוחסין של נוסחי בבא מציעא — פרק בחקר נוסח הבבלי", בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 93-147.

הנ"ל, תלמוד ערוך, פרק השוכר את האומנין, הפירושים, ירושלים, תשנ"א; הנוסח, עומד להופיע.

א"ש רוזנטל, "לישנא אחרינא" — בעיות במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות, תקצירי ההרצאות, ירושלים, תשי"ז, עמ' יד-טו; "Lishna Aharina", Questions in the Transmission of the Text of the Babylonian Talmud", *loc. cit.* pp. 18-19.

הנ"ל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים, כתביד ששון-לונצר ומקומו במסורת הנוסח (= הקדמה למסכת פסחים, פאקסימיליא), לונדון, תשמ"ה, עמ' 5-95.

הנ"ל, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 36-1.

הנ"ל, "ללשונוחיה של מסכת תמורה", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 317-356.

קיצורים לטבלאות

ג	— ראה: עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 5-32, 48-51
ג	— T-S F1 (2)
ה	— כ"י המבורג 165
ג	— T-S F9.162 (עלי ספר, שם, עמ' 35-36)
א	— כ"י אסקוריאל G-I-3
ש	— דפוס שונצינו
וא	— כ"י וטיקן 115
וב	— כ"י וטיקן 117
צ	— כ"י מצ'רטה 726-725
מ	— כ"י מינכן 95
פ	— כ"י פירנצה II I 8
ס	— כ"י סן פלוריאן XI,127 (עלי ספר, שם, עמ' 45-47, 51-52)
פ"פ	— כ"י פרנקפורט, ברט 107
ג	— כ"י הספריה הבריטית, Or.5531

ה"שיטה" כשיטה — היווצרותה ואופן התקבלותה בבתי המדרש בארץ-ישראל ובבבל

אדמיאל קוסמן

מבוא

המונח "שיטה" משמש בתלמוד (עיין, למשל, בבלי בבא מציעא סט ע"א) ובספרות שבעקבותיו ככינוי לזיהוי דעות חכמים שונים (שניים או יותר),¹ והעמדתם בקבוצה אחת כמי שנוקטים עמדה הלכתית משותפת.

במאמר זה נעקוב אחר מקורותיה הקדומים של ה"שיטה", ונעמוד על הצדדים השווים והשונים באופן שבו התקבלה כסגנון לימוד בבתי המדרש בארץ-ישראל ובבבל. נקדים ונציע חלוקה עקרונית בין "שיטה" פרשנית, שתוגדר לצורך ההבחנות במאמר זה, אך ורק כ"שיטה" אשר מתוכנה עולה בבירור כי מטרתה היא להסביר מה היא עמדתו של חכם פלוני — כשמתוך הצמדת דבריו לשיטת פלוני אחר (המוכרת לנו) מתבארת על-ידי זה בדרך-כלל גם עמדתו של הראשון?² — לבין "שיטה" סדרנית שמטרתה היא סידורם וסיווגם של חכמים שונים שמאמריהם באו לעתים קרובות כעניינים שונים לגמרי, כקבוצות בעלות עמדה משותפת. הגם שיש לזכור, כמובן, כי עצם ההנחה, שקבוצת חכמים מסוימת נוקטת כולה כאחת שיטה הלכתית שווה, יש לה כוודאי השלכות גם בנוגע לצדדי הפרשנות של אותם מקורות, וגם בנוגע לפסקי ההלכה שינבעו מהם — הרי שאין,

* אני מודה למורי פרופ' מ"ש פלדבלום, ראש המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, שבין כתליה נכתבה עבודה זאת, שהואיל ללבן עמי בעיות שהתעוררו במאמר זה בנוסחו הראשון והעיר הערות שסייעו בידי להגיש מאמר זה בנוסחו המתוקן. כן אני מודה לד"ר משה וייס, שבשיחות שהיו לי עמו בנושאים הנידונים כאן השיא לי כמה עצות מועילות, והעלה כיווני מחשבה חדשים ומפריים. לצורך הכנת מאמר זה נסתייעתי בפרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, ואני מודה לאנשי המכון, ובמיוחד למנהלו הרב יעקב וינברגר, על עזרתם האדיבה. מאמר זה הינו פרק ממחקר הנתמך על ידי קרן זכרון לתרבות יהודית.

הערה כללית: כל ההדגשות שבציטוטים המובאים במאמר זה, משלי הן.

1 ו"שיטה" כאן במובן שורה אחת, סדר אחד. ראה ערוך השלם, ת, עמ' 61.

2 את ה"שיטה" הפרשנית נוכל למצוא בעיקר במקום שבו התעוררה קודם לכן אי-בהירות באשר לעמדתו של חכם מסוים, ואז באה התשובה: חכם זה עומד בשיטת פלוני — וממילא נובע מכך שיש לפרש את דבריו של החכם הראשון באופן שיתאימו לדברי חברו.

In "Additional Data Concerning the 'Great New Moon'", **Ezra Fleischer** provides new information concerning the ancient Eretz Israel custom of celebrating the 'Great New Moon' — the first day of Nisan — with a special emphasis. The special *kiddush* for this day is reconstructed on the basis of several newly discovered Genizah manuscripts. This *kiddush* was a heterogeneous combination of various ancient and more contemporary texts, both Aramaic and Hebrew, including some poetical pieces. Some *piyyutim* were occasionally replaced by new ones, but the basic framework of the *kiddush* remained intact. Fleischer considers the permanent presence of the Aramaic texts in all extant forms of the *kiddush* as proof that the custom of celebrating the New Moon of Nisan hailed from very old times and had a distinctly popular origin.

Fleischer claims that this custom, although ignored by all the official halakhic and midrashic testimonies, is attested to in the *Pesiqtaot*. Both present a special *Pisqa* between the midrashin for *Shabbat ha-Hodesh* and *Pesach*. Fleischer argues that this *Pisqa* was intended originally for Rosh Hodesh Nisan. Zunz hinted at this possibility in his *Die gottesdienstlichen Vorträge*.

In "On the Origin of Textual Variants in the Babylonian Talmud", **Shamma Friedman** continues his earlier study of this topic, based upon his research of *Bava Metzia* VI. There he analyzed fifteen key variants and proposed a division of the early textual witnesses into two families, which he named after their main representatives: GH (Geniza fragment, Codex Hamburg) and FM (Florence, Munich). Over 250 variants between these families culled from this chapter now allow further insights into these two textual types, enabling construction of a model addressing the essence of *Bavli* variants.

The regnant model, from the work of E.S. Rosenthal, is associated with an oral transmission stage of the Talmud text, with editing consisting of fixing of content and subject matter, but not specific language and style. Textual variants resulted from tradents' obligation to maintain content while exercising freedom in wording.

Friedman's study of *Bava Metzia* VI leads him to propose a different model. The two manuscript families exhibit contrasting textual patterns — GH a conservative tradition and FM a freer and creative one. But both are offshoots of an earlier, fully formulated text, inherited by both. FM's tradents altered the original text only in small units of several words at a time, leaving the major structure intact. Their intervention, of a scholastic nature, aims at greater clarity through style editing, extending the use of key phrases, introducing "improved" style and vocabulary, and borrowing and introducing phraseology from other places in the Talmud. A *baraita* is glossed according to the *Tosefta*. Technical terminology is introduced or improved in clarity. GH engages in style-editing,

too, although on a much more limited scale, thus showing that non-interference had not become a matter of principle.

In the second part of this paper, Friedman responds to a critique, based on the oral transmission model, of his original study. His response demonstrates the use of the fixed text plus style-editing model.

Admiel Kosman, in " 'Shitta' as a Method of Study — Its Formation and Pattern of Acceptance in the Academies of Eretz Israel and Babylon", discusses the term "shitta", which first appears in *Bava Metzia* 69a. It is the term in rabbinic literature which refers to a collection of statements by different sages, thought to share a common view.

Kosman suggests distinguishing between an explanatory "shitta", which compares the views of sages for a purely explanatory purpose, and an organizing "shitta", whose sole aim is to classify the assorted sages' views into categories. This study addresses only the second type.

"Shitta" as a clearly defined study method appears first in the school of R. Yochanan in Eretz Israel. It flowered again in Babylonian academies in the generation of Abbaye and Rava and their disciples. As every other Talmudic statement, the "shitta" was, at first, subjected to criticism — in the generation of R. Yochanan and his students, creators of the "shitta" method. Later, however, the response to the method was different in Babylon and in Eretz Israel. In Israel, late Amoraim relate to the "shitta" as of binding halachic force, and "shitta" statements are used as proofs of other arguments. Late Amoraim even conclude from the absence of a "shitta" tradition that two sages were in dispute!

By way of contrast, in Babylon there were several different ways of relating to "shitta" statements: a) the "shitta" is not understood as a complete identification of the sages' views, but only as a grouping of similar views; b) later scholars in Babylon (particularly from the fourth generation on) apparently did not hesitate to challenge the earlier Eretz Israel "shitta" traditions. However, this challenge is only for purposes of theoretical clarification of positions, not as a challenge to accepted halachic decisions. Kosman clarifies the fixed forms of the Babylonian challenge to a "shitta", as dating from the fourth generation in Babylon.

Jewish literary tradition recognizes three ancient books of bills: one by R. Saadya Gaon, from the beginning of the tenth century, a second by R. Hai, son of R. Sherira Gaon, about a hundred years later, and a third by R. Yehuda of Barcelona in the twelfth century.

In "An Ancient Book of Bills — Formularies and their Sources", **Joseph Rivlin** studies an ancient collection of bills found in the Cairo Geniza. They were written in the beginning of the eleventh century in Lucena, southern Spain. The

PA 14184

סנהדרין

כתביעת לחקר ספרות התורה שבעל-פה

ז

בעריכת

צבי אריה שטיינפלד

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן